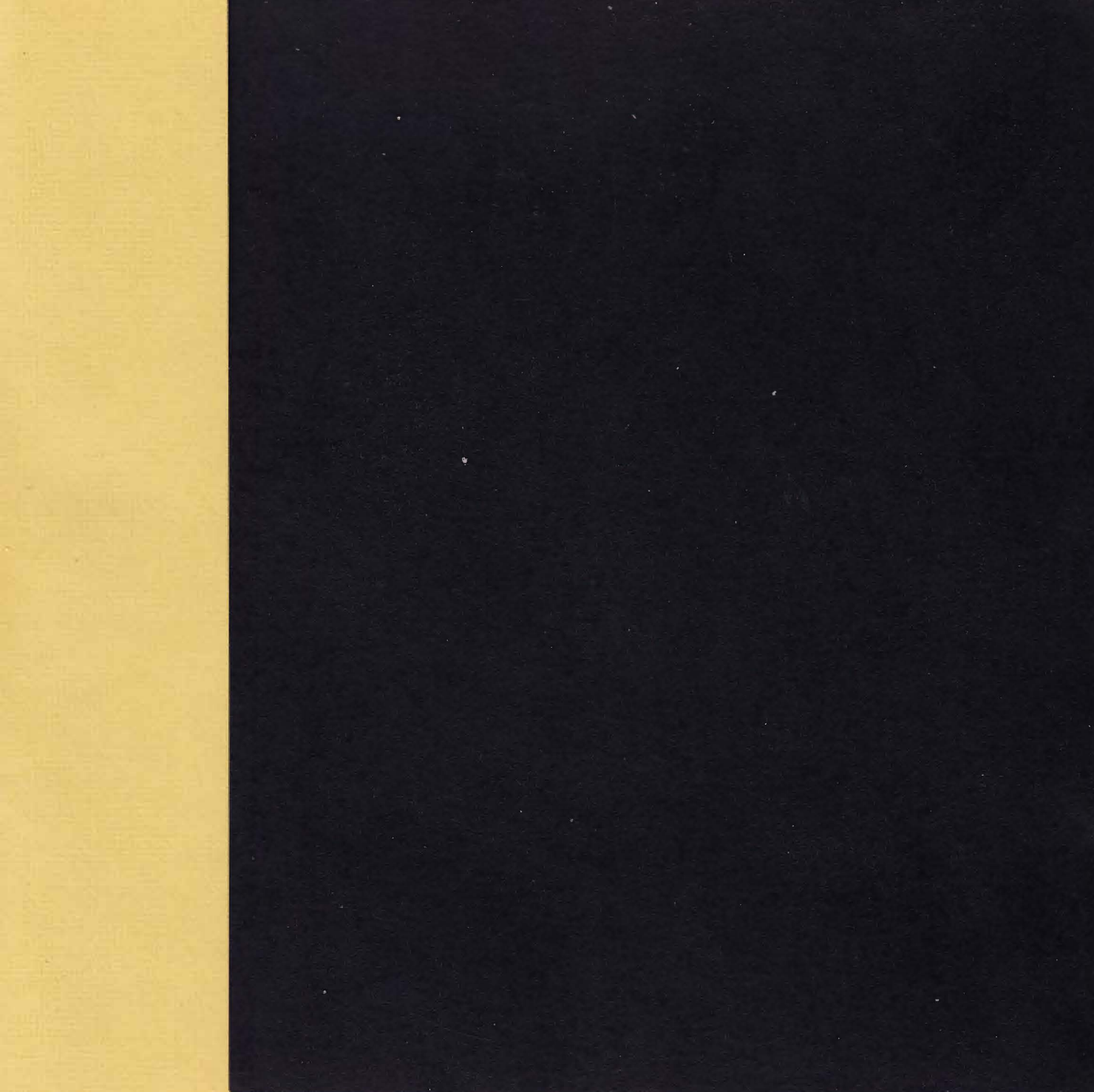

Molens in Gorinchem

A.J. Busch

MEERWADE

Molens in Gorinchem

MEREWADE

Facetten van Gorcums verleden 1

A.J. Busch

Molens in Gorinchem

Wetenswaardigheden over de plaatselijke molens
in de loop der eeuwen

Uitgeverij De Mandarijn / Gorinchem / 1978

„Merewade” is een reeks historische publikaties over Gorinchem, die wordt uitgegeven onder auspiciën van de sekte historie van de Culturele Raad Gorinchem.

Redactie

Rolf van Acquoy
Klaas de Boer
Claas van Kuilenburg
Bert Stamkot

ISBN 90 6394 001 7

©1978 A. J. Busch, Gorinchem

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Merewade

In de geschiedenis van Gorinchem heeft de aanwezigheid van de immer voortstromende rivier de Merwede altijd een belangrijke rol gespeeld. In verschillende gedaanten heeft de rivier zich voorgedaan: als handelsweg, als grens of als waterwolf. Vaak besliste ze over welvaart en verval.

De naam had oorspronkelijk betrekking op een merovingisch gebied „Silva Miriwido” in de betekenis van een soort vloedbos (meerwoud). De oudste rivier-vermeldingen spreken van „Meruada” (877) of „Mereuuida” (897), wat zich later tot „Merewade”, Merwede ontwikkelde. Deze naam was voor de benedenloop (de tegenwoordige Noord en Nieuwe Maas) van toepassing; vanaf de dertiende eeuw zeker ook voor de bovenloop (de tegenwoordige Boven- en Beneden Merwede).

Onder de naam Merewade zullen, onder auspiciën van de sectie historie van de Culturele Raad Gorinchem, monografieën over allerlei facetten van Gorcums verleden worden gepubliceerd.

We hopen hiermede een bijdrage te leveren aan de geschiedschrijving van Gorinchem.

De redactie

Inhoud

Woord vooraf	blz. 1
Recht van gemaal en van dwangmolen	blz. 3
Verpachting van molens	blz. 9
De molens ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog	blz. 15
Verkoop van de stedelijke molens	blz. 21
De derde windkorenmolen	blz. 24
De volmolen en de runmolens	blz. 24
De molen bij 't Slot	blz. 27
Houtzaagmolens	blz. 28
De Pelmolen	blz. 32
De houtzaagmolen „Phoenix”	blz. 34
De runmolen, later oliemolen „Nooit Volmaakt”	blz. 36
Oliemolen „De Eendracht”	blz. 38
Korenmolen „Nooit Volmaakt”	blz. 42
Korenmolen „De Hoop”	blz. 46
De „Gorcumsche molens”	blz. 49
Besluit	blz. 53
Overzicht van de molens in Gorinchem	blz. 56
Bronvermelding	blz. 58

Woord vooraf

In de loop der eeuwen is veel geschreven over molens en zijn deze werktuigen met hun draaiende wiekenkruisen dikwijls bezongen. Daaruit mag worden geconcludeerd, dat van de molens een grote aantrekkingskracht uitgaat, ook op de mens van deze tijd. Windmolens zijn inderdaad imposante bouwwerken en als men dan bedenkt, dat met behulp van dergelijke werktuigen polders zijn drooggelegd en granen en andere produkten werden gemalen, dan krijgt men onwillekeurig eerbied voor hetgeen vorige generaties met de hun ten dienste staande hulpmiddelen wisten te bereiken.

Over molens bestaat heel wat literatuur, maar over die van Gorinchem is weinig gepubliceerd. Nu telt de stad nog slechts twee molens, die zich vanaf hun standplaats op de wallen hoog verheffen boven het gedruis der oude binnenstad. Bovendien staan aan de Schelluinse Vliet nog twee wipwatermolens en ook deze mogen thans gerekend worden tot het bezit van Gorinchem.

Aangezien er weinig is geschreven over de molens van Gorinchem was het een uitdaging aan dat in het teken van de belangstelling staande onderwerp een studie te wijden. Een gemakkelijke opgave was het niet, omdat bijna alle gegevens moesten worden ontleend aan archieven, zodat intensief speurwerk in het voorhanden zijnde archiefmateriaal noodzakelijk was. Het zou onvolledig zijn als de vindplaatsen van die gegevens onvermeld bleven. De geïnteresseerde lezer heeft weliswaar geen behoefte aan een bronvermelding, maar de verwijzing naar een authentieke bron houdt een zekere bewijskracht in, terwijl degene die een bepaald facet nader wil uitdiepen de weg wordt gewezen waar een en ander te vinden is; het kan hem veel, soms heel veel tijd besparen. Daarom wordt verwezen naar de bron waaraan het gegeven is ontleend.

Deze studie maakt geen aanspraak op volledigheid. De archieven zullen ongetwijfeld veel meer belangrijke gegevens bevatten die in het kader van dit onderzoek naar de molens van Gorinchem nog niet aan het licht zijn gekomen.

A. J. Busch,
archivaris van Gorinchem

Molenstraat.

Straatnaam die nog altijd herinnert aan een molen, welke daar eeuwen geleden was te vinden.

Recht van gemaal en van dwangmolen

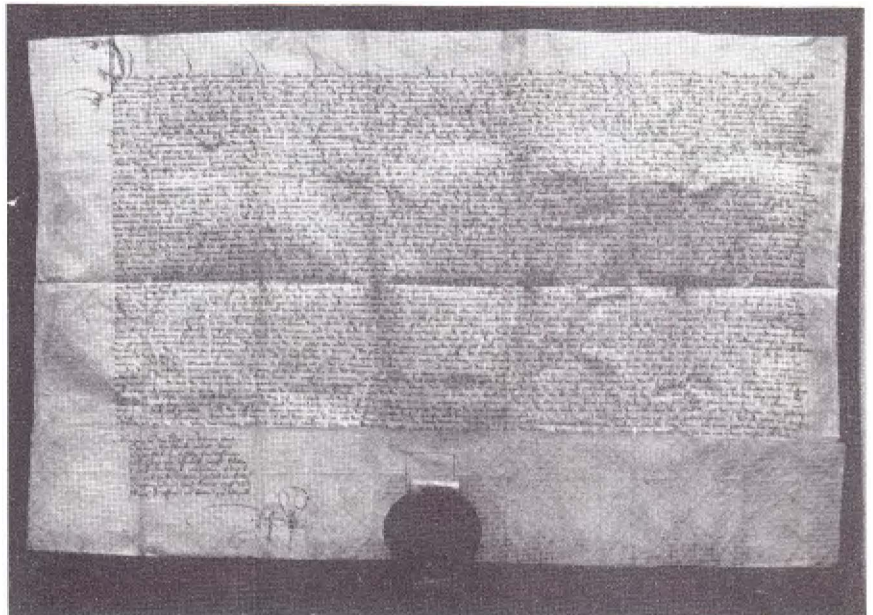
De oudste vermelding van een windmolen in Gorinchem dateert van het jaar 1352.¹⁾ Toen zou naast de Wolpherensepoort - een stadspoort die stond in de Molenstraat ter hoogte van de Revetsteeg - een windkoren-molen hebben gestaan. Dit gegeven is afkomstig van de kroniekschrijver Abraham Kemp en niet ontleend aan een authentiek document. Het ligt natuurlijk voor de hand de naam Molenstraat in relatie te brengen met een molen, zodat Kemps mededeling in de lijn ligt. Gorinchem moet in die tijd al een of meer molens hebben gehad, want het graan van de bevolking moest immers tot meel worden vermalen.

Over die molen zijn geen gegevens voorhanden. Toch laat zich zijn lot raden, want de bebouwing van het stadsdeel waar die molen stond moest plaatsmaken voor een kasteel, dat Willem van Beieren in 1412 liet bouwen. De molen zal toen naar alle waarschijnlijkheid zijn afgebroken. Gorinchem was de hoofdplaats van het Land van Arkel, een klein staatje ingeklemd tussen het graafschap Holland en het hertogdom Gelre, met eigen wetten en voorschriften. Het gezag berustte bij de heer van Arkel, die heer en meester was in het Land van Arkel. Tot de heerlijke rechten verbonden aan het Land van Arkel behoorde een aantal voorrechten van economische aard, zoals het recht van tol, van markt, van veer, van waag, van accijns en ook van wind en dwangmolen. Krachtens het recht van de wind was het uitsluitend de heer die windmolens mocht exploiteren binnen het grondgebied van het Land van Arkel en volgens het recht van dwangmolen waren de inwoners van zijn gehele territorium verplicht hun koren op de molens van de heer te laten malen. Daarmee had de heer van Arkel een belangrijke troef in handen, want de bewoners waren wat betreft het meel - een onmisbaar ingrediënt bij de bereiding van het dagelijks brood - geheel van hem afhankelijk. Omdat de bewoners waren gedwongen gebruik te maken van de molens van de heer, sprak men wel van dwangmolens of banmolens, wat samenhangt met „ban” in de betekenis van rechtsgebied; dit woord is ook te herkennen in de benaming van de Polder de Banne van Gorinchem en Kwakernaat, genoemd naar de Banne, het gebied rond Gorinchem. De heer was eigenaar van de molens en hij bepaalde het aantal, afgestemd op de behoefte. Een teveel aan molens zou verkwistend zijn, want elke molen betekende een niet geringe investering. Concurrentie had hij niet te duchten, want hij had immers het alleenrecht.

In 1412 was de rol van het geslacht Arkel definitief uitgespeeld. De aan het Land van Arkel gebonden voorrechten - zoals de rechten van wind en dwangmolen - gingen over op de nieuwe heerser over het gebied en dat was de landsheer als graaf van Holland. Het was Philips van Bourgondië die blijkens een oorkonde van 24 mei 1454 het gemaal - het

recht om het graan te malen - van het Land van Arkel voor een periode van 20 jaar in pacht gaf aan het stadsbestuur van Gorinchem.²⁾ Tevens stond hij voor een zelfde termijn de aanwezige molens aan de stad af, evenals het recht van de waag en de heffing van accijns, de belasting op levensmiddelen. Als tegenprestatie moesten de ingezetenen jaarlijks een bedrag van 400 pond betalen, maar deze som viel in het niet bij de voordelen.

In de oorkonde van 24 mei 1454 staat het breedvoerig omschreven en er valt eigenlijk niet aan te ontkomen een gedeelte van de tekst van het document letterlijk weer te geven: *„Item hebben desgelicx derselver onser stede van Gornichem gegonnen ende in pachte gegeven den voirseide tijt van twintich jaren lanc geduerende onse geheele gemale tot Gornichem ende in onsen landen van Arkel dat ons toebehoirt ende wij tot desen dage toe gebruikt hebben, om die somme van vierhondert der voirs. ponden van veertich groten, ingaende op Onser-Liever-Vrouwendach Annunciacio lestgeleden, jaerlicx uuyt te reycken ende te betaelne tot vier termijnen, te wetene tot elken vierendeel jaers hondert der scilden voerscreven ende dat mitten anderen pachte van der excijsen elcx jaers uut te reycken in handen van onsen rentmeester van Gornichem ende ons Lands van Arkele voirscreven, die welke ons dairvan geliyc van anderen*

Oorkonde van 24 mei 1454 waarbij Philips van Bourgondië o.a. het gemaal en de molens voor 20 jaar in pacht gaf aan de stad Gorinchem.

onsen renten ende demeynen gehouden wesen sall goede ende getruwe rekeninge ende bewijssinge te doene als dat behoirdt, ende voirt gehouden wesen als uuten pachte ende renten der voirs. maelrijen den capittel tot Gornichem ende zij jaerlicx dairuut hebben te betaelne de somme van hondert Vrancrijcxe scilden tot gewoenlicken terminen, overnemende hoeren brieve van quittance als dat behoirt om ons dairmede te rekenen". In het kort komt het hierop neer: Philips van Bourgondië gaf voor een periode van 20 jaar het gemaal in het Land van Arkel aan Gorinchem in pacht voor 400 pond per jaar te betalen aan de rentmeester-generaal van Holland. Bovendien gold de verplichting jaarlijks aan het kapittel van Gorinchem een bepaald bedrag uit te keren.

Ook de volgende regels van de oorkonde zijn van essentieel belang en kunnen node worden gemist: *„Ende des zijn voirwairde, dat de voirs. van Gornichem onse muelnen in rake ende in dake houden zullen ende nyeu molen doen maken zullen, wairt datter eenige vervielen oft soe oudt ende soe quaedt woirden dat men se van nieus weder maken moeste, buyten onsen coste, ende ons die muelnen t'eynden den voirs. twintich jaren weder overleveren in sulken state als zij dat nu aennemen ende vinden zullen. Ende wairt oock dat onse voirs. stede van Gornichem meer muelnen settede binnen der voirs. onser stede off dairbuyten, die zullen wij off onse erven t'eynden den voirs. twintich jaren nemen tot prijse ende scatinge van werckluyden him des verstaende, soe verre zij in houte ende ijsere opter aerden liggende wairdich wesen mogen".* Volgens het document moest de stad „onze" molens - dus de molens die eigendom waren van de landsheer - goed onderhouden; als een molen aan vervanging toe zou zijn kon van stadswege een nieuwe molen worden opgericht. Als meer molens noodzakelijk waren zouden er nieuwe mogen worden gebouwd. Na het verstrijken van de termijn van 20 jaar moesten de molens in de staat waarin ze dan verkeerden aan de heer worden overgedragen en als er inmiddels nieuwe zouden zijn bijgekomen, dan zou de heer die molens tegen taxatiewaarde overnemen.

De bedoeling van dergelijke transacties ligt voor de hand: de landsheer had geld nodig en in ruil daarvoor deed hij afstand van enige hem toekomende rechten, waarvan de steden wisten te profiteren. De oorsprong van de stedelijke autonomie ligt verankerd in het stads-privilege, maar door de verwerving van diverse rechten nam die zelfstandige positie in de loop der jaren toe.

Philips van Bourgondië - ofwel Philips de Goede - gaf in 1457 de heerlijkheid Arkel aan zijn zoon Karel, graaf van Charolais, ingaande na de dood van de toenmalige vertegenwoordiger van de landsheer.³⁾ Dat was de drossaard Jacob van Gaasbeek, die op 6 maart 1459 te Brussel overleed. Graaf Karel, die later als Karel de Stoute bekendheid zou

krijgen, spoedde zich onverwijld naar het hem toegevalen Land van Arkel. Na een avontuurlijke reis arriveerde hij na een week in Gorinchem en op 15 maart werd hij 's middags voor het Stadhuis op de Grote Markt gehuldigd als heer van Arkel. Enkele dagen later bevestigde hij de privileges die waren verleend door zijn oom Willem van Beieren in 1412. Een nieuwe landsheer was niet gebonden aan de door zijn voorganger geschonken voorrechten; wilden ze van kracht blijven, dan moest de nieuwe heer ze bevestigen. Doorgaans gebeurde dat ook wel, want als vorst was het maar beter de steeds machtiger wordende steden te vriend te houden. Zo verlengde Karel een jaar later de termijn van het privilege waarbij Gorinchem het gemaal en de molens, maar ook de accijnzen en het recht van de waag voor 20 jaar in pacht had gekregen, met een periode van tien jaar. De vervaldatum zou aanvankelijk liggen in 1474, maar na de verlenging bleven de rechten in pacht tot 1484.⁴⁾ De prijs bleef onveranderd op 400 pond per jaar gehandhaafd.

Karel de Stoute sneuvelde in 1477 op het veld van eer. Zijn dochter Maria van Bourgondië en haar gemaal Maximiliaan van Oostenrijk volgden hem op. Naar goed gebruik werden op de dag van de inhuldiging in Den Haag de Gorinchemse handvesten bevestigd en in het volgende jaar werd de termijn voor het tijdelijk beheer over de molens en het gemaal met tien jaar verlengd. Aldus bleef de toestand tot 1494 ongewijzigd, evenals de prijs van 400 pond.⁵⁾

Een jaar voordat de overeenkomst zou aflopen verlengden Maximiliaan van Oostenrijk en zijn zoon Philips de Schone, voor wie hij als regent optrad, gezamenlijk de pacht van de accijnzen, de waag, het gemaal en de molens weer met 10 jaar tot 1504.⁶⁾

Toen de concessie afliep klopten burgemeesteren, schepenen en raden van Gorinchem onderdanig aan bij hun vorst Philips de Stoute met het doel hem te bewegen de al een halve eeuw van kracht zijnde voorrechten van de accijnzen, de waag, het gemaal en de molens opnieuw te bevestigen. Philips stond het hun grootmoedig toe, vooral met het oog op de grote ramp die de stad kort daarvoor had getroffen.⁷⁾ Die ramp was de brand, die in 1503 in een pand in de Rosmolensteeg uitbrak en die maar liefst meer dan 280 woningen in de as legde. De vervaldatum van de bedoelde voorrechten werd weer tien jaar verschoven tot het jaar 1514.

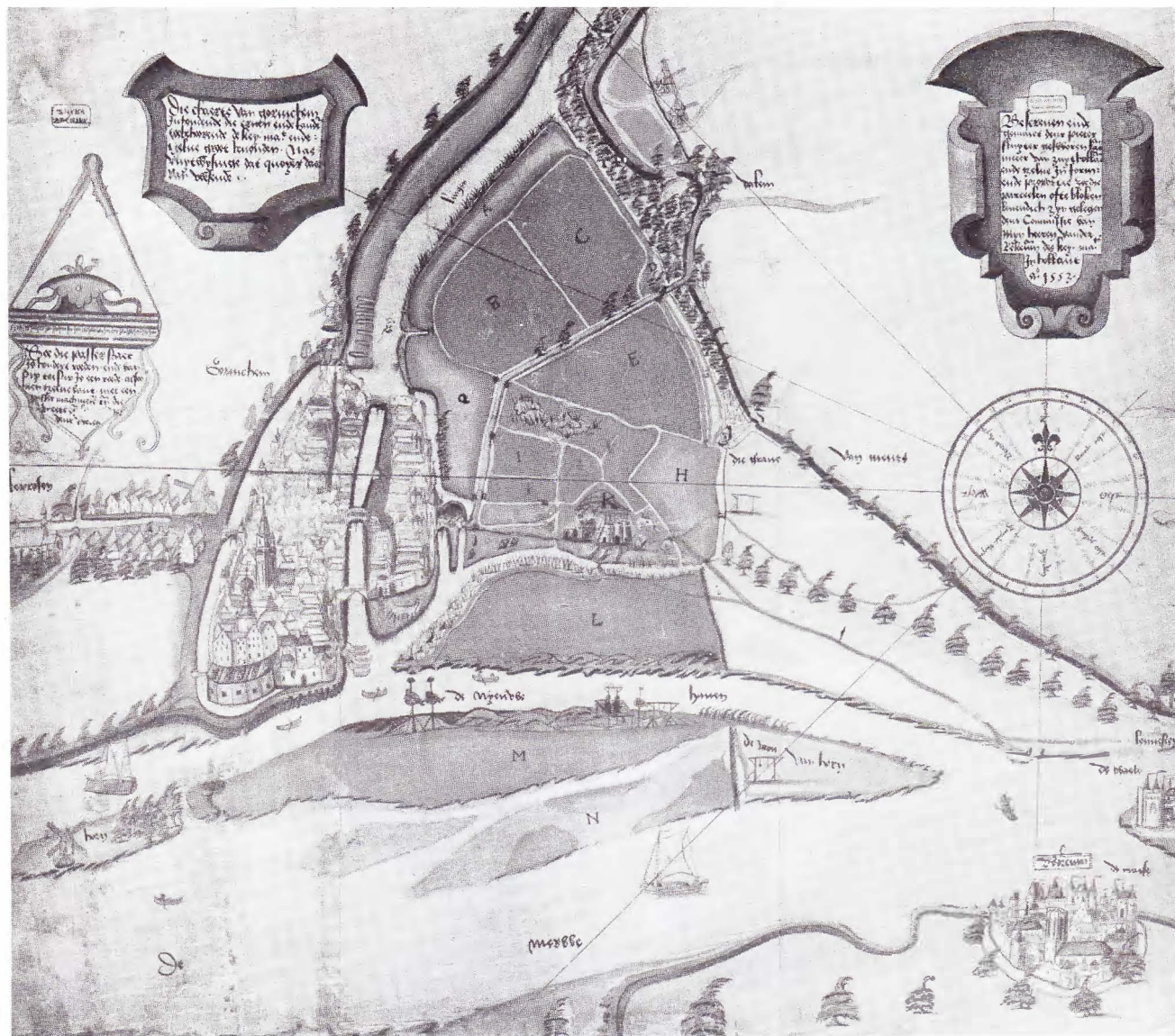
Na het verstrijken van het decennium werden weer pogingen in het werk gesteld om verlenging te verkrijgen en niet zonder succes. Philips de Schone had inmiddels het tijdelijke met het eeuwige verwisseld. Uit zijn huwelijk met Johanna van Arragon was een zoon Karel geboren, die in 1506 onder voogdij van zijn grootvader Maximiliaan van Oostenrijk heer der Nederlanden werd en in 1516 - na de dood van zijn andere grootvader - werd hij koning van Spanje. De jonge Karel V en Maximiliaan van

Oostenrijk als regent bezegelden in 1513 de gebruikelijke verlenging.⁸⁾ In tegenstelling echter tot voorheen geschiedde het niet met tien jaar, maar met negen jaar en 37 dagen. De datum van ingang was steeds geweest de dag die werd aangeduid met „Annunciatio”, de kerkelijke feestdag van de verkondiging van Jezus’ geboorte aan Maria op 25 maart, precies negen maanden vóór Kerstmis. Door nu uitgaande van 25 maart een periode van negen jaar en 37 dagen aan te houden, zou de pachtperiode eindigen op 30 april en dat was destijds de gebruikelijke einddatum van het boekjaar.

De prijs die de stad ervoor moest betalen was hoog: geen 400 pond meer zoals voorheen, maar 1000 pond per jaar. Het was een symptoom van de aldoor lege schatkist, want het bestuurlijk apparaat van de landsheer kostte steeds meer geld en bovendien vergden de militaire escapades kapitalen.

In 1517 liep Karel V op de toekomst vooruit door de pas vijf jaar later aflopende periode weer zoals vroeger te verlengen met tien jaar tot 1532.⁹⁾ Het document waarin de dan volgende verlenging tot 1540 werd geregeld is niet bewaard gebleven, maar wel de oorkonde van 1539.¹⁰⁾ Het is gewoon aandoenlijk hoe dan de stadsbestuurders hun heer smeken de pacht van de accijnzen, de waag, het gemaal en de molens voorlopig te mogen houden.

Voor een goed begrip volgt hier een gecommenterde passage van de oorkonde: „ . . . wij (Karel V) hebben ontfangen die oitmoedige supplicacie (verzoekschrift) van den burgmeesters onser stede van Gorinchem, inhoudende hoe dat de voornoemde stede gelegen is uptie frontieren (grenzen) van Hollandt naest den lande van Ghelre (eerst 4 jaar later zou Karel V hertog van Gelre en graaf van Zutphen worden door het tractaat van Venlo van 1543, waarbij de opvolger van Karel van Gelre - hertog Willem van Gulik - deze gewesten opgaf ten voordele van Karel V), wesende een slot (een vesting) ende bescermenisse van Hollant tegens ’t selve landt van Ghelre (het gevaar uit het oosten - Gelderland - was nog niet geweken), waerom die supplianten (de indieners van het verzoekschrift) dagelickx groote costen moeten dragen tot onderhoudenisse ende bewaernisse onser voorseyde stede (Gorinchem), die grootelicken ten achteren gegaen is, overmits de voorleden groote ende lange oerlogen van Gelre (sedert 1492 streed hertog Karel van Gelre tegen de onvermoeid opdringende Bourgondische macht; het was een wanhopige strijd tegen de overmacht van Karel V, die uiteindelijk triomfeerde; in 1523 staken de Geldersen zelfs huizen buiten de Kanselpoort staande in brand en namen ze Gorcumers gevangen) ende dat die poorteren ende inwoonende vandien (inwoners van Gorinchem) vele groote scattinge (afgedwongen heffingen) hebben moeten geven ende noch dagelickx doen ende elck

Vogelvluchttekening van Gorinchem door Pieter Sluyter, 1553.
Westelijk van de stad is de Cansemolen getekend, een standerdmolen, evenals de Arkelmolen ten noorden van Gorinchem. Het eilandje in de Merwede, waarop een molen staat aangegeven, behoorde niet tot het gebied van Gorinchem.

poorter alle veertien dagen tenminste eens selve in persooone heeft moeten waeken ende noch dagelickx doen ende dairtoe bij dage die poorten wachten ende bewaeren (bewaken) ter cause van de vergaderinge (samenscholing) van ruyters ende knechten (voetvolk) in Ghelrelandt dicwils gemaect, dairduer die gemeente zulcx verarmt is, dat zij die lasten nyet langer moegen dragen; es oick waer dat de voornoemde poorteren ende inwoonende derselver stede, overmits den jegewoordigen dieren tijt (dure tijd) ende mede die quade jaeren van 't gewassche van den koeren dat lange jaeren geduert heeft, die excijsen (accijnzen) derselver stede vergaen ende verminderen, alsoe dat zij alle jaere min ontfangen hebben dan zij jaerlicx uuut moeten geven over de sesshondert carolusguldens 't sjaers ende meer, mits de groote reparatiën die men aen poorten, dairvan nu onlancx die principale nedergestort is (vermoedelijk is hier de Laagarkelpoort bedoeld, die bij een hevige brand in de Arkelstraat, waarbij vele huizen en hooibergen een prooi der vlammen waren, zou zijn verwoest), toornen, mueren, graften (grachten), haevenbruggen leggen moet ofte souden geheel al vergaen . . . ”.

Keizer Karel vond het allemaal best, als er maar een behoorlijke financiële genoegdoening tegenover stond. De pachtsom was al opgetrokken tot 1000 Karolusgulden, maar desalniettemin vroeg het stadsbestuur in het verzoekschrift een vermindering tot 600 Karolusgulden om reden, dat de molens wegens ouderdom op stadskosten waren gerepareerd en de inkomsten uit de accijnzen als gevolg van de slechte economische toestanden waren teruggelopen. De pachttermijn werd weer met tien jaar verlengd, terwijl gedurende de eerste vijf jaar de pacht op 1000 Karolusgulden zou blijven en daarna 50 gulden per jaar hoger. Aldus was de zaak tot en met 30 april 1550 geregeld.

De economie maakte in die tijd - en het stadsbestuur voerde het ook aan in het verzoekschrift - een moeilijke periode door. Als gevolg van slechte oogsten was de aanvoer van akkerbouwprodukten schaars, waardoor de prijzen in 1546 tot ongekende hoogten stegen.¹¹⁾

Na in 1550 de pachtperiode met slechts één jaar te hebben verlengd,¹²⁾ bekrachtigde Karel V in 1551 een verlenging van de concessie met tien jaar. Ingaande 1 mei 1556 kwam de pachtsom op 1100 Karolusgulden per jaar.¹³⁾

Verpachting van molens

Tot het begin van de 16e eeuw zijn de voorhanden zijnde gegevens omtrent de molens in Gorinchem zeer schaars. Veel meer dan de reeds gememoreerde vermelding van de aanwezigheid van een windmolen bij de Wolpherensepoort in 1352 is nauwelijks bekend. Het gebruik van de windmolen in deze streken moet van oudere datum zijn. Al in de 12de

eeuw zouden windmolens in de Zuidelijke Nederlanden toepassing hebben gevonden. De uitvinding om de kracht van de wind dienstbaar te maken aan de mens is van grote betekenis geweest. In gebieden waar de kracht van snel stromend water niet kon worden benut, was de windmolen tot in de 19de eeuw het enige werktuig, dat arbeid kon leveren zonder gebruikmaking van de inspanning van mens en dier ten koste van bloed, zweet en tranen. De toepassing van de stoommachine zou daarin eerst verandering brengen.

In de stedelijke archieven van Gorinchem berust een register waarin de verpachtingen van de accijnzen, de kraan, de waag, de staanplaatsen op de vismarkt en in de vleeshal staan opgetekend; ook de molens van Gorinchem werden jaarlijks in het openbaar aan de meestbiedenden verpacht. Dank zij het pachtboek is precies bekend welke molens in deze stad anno 1543 aanwezig waren. Aerdt de Roy Gijsbertsz. pachtte de Kleine Rosmolen en de Cansemolen voor f 540 en zijn zwager Willem Cornelisz. de Grote Rosmolen en de beide andere windmolens: de Arkelmolen en de Lazarusmolen; hiervoor betaalde hij f 695 per jaar.¹⁴⁾ De molens brachten dus te zamen een bedrag van f 1235 op. Aan de landsheer moest toentertijd f 1000 worden betaald voor het gebruik van de molens en de pacht van het gemaal, de waag en de accijnzen, zodat het voor Gorinchem een bron van inkomsten betekende.

In 1543 telde Gorinchem drie windmolens en twee rosmolens. Als de wieken van de windmolens wegens windstilte stil stonden, dan waren het de rosmolens die het graan voor de bevolking maalden. Rosmolens zijn maalinrichtingen die in beweging worden gebracht door één of meer paarden. Die paarden lopen dan steeds in 't rond, waardoor de molenstenen aan het draaien worden gebracht. Door die omstandigheid zijn rosmolens niet zo aan een bepaalde plaats gebonden als bijvoorbeeld windmolens, die geen bestaansrecht hebben zonder een vrije windvang. Rosmolens kon men dan ook aantreffen midden in steden en dat was in Gorinchem inderdaad het geval.

De Grote Rosmolen was te vinden in de Arkelstraat recht tegenover de Haarstraat op de noordelijke hoek van een steeg, die niet voor niets de naam Rosmolensteeg draagt. Die rosmolen, waarin 16 paarden mochten werken, moet in een behoorlijk groot pand zijn gevestigd geweest.¹⁵⁾ De Kleine Rosmolen bood daarentegen plaats aan 12 paarden¹⁶⁾ en stond in de Boerenstraat, destijds nog aangeduid als Krijtstraat. Hij was te vinden recht achter De Doelen op de plaats waar thans het Tuighuis of Arsenaal staat.

Volgens het pachtboek waren er drie windmolens in Gorinchem aanwezig. In de eerste plaats de Cansemolen nabij de Canse- of Kanselpoort, welke stadspoort toen nog stond in wat later Westwagenstraat

De Rosmolensteeg is genoemd naar de Grote Rosmolen die stond op de noordelijke hoek van die steeg en de Arkelstraat.

Plattegrond van Gorinchem omstreeks 1560 door Jacob van Deventer.
De cartograaf tekende drie windkorenmolens: westelijk van de stad de Lazarusmolen bij het
het Leprooshuis en de Cansemolensbuiten de Cansepoort en ten noorden van de Hoogarkel-
poort aan de Arkelsedijk de Arkelmolen.

zou heten ter hoogte van de Hazewindhondstraat - Oude Lombardstraat. Op de plattegrond van Gorinchem door Jacob van Deventer omstreeks 1560 getekend staat bij de Kanselpoort juist buiten de stad bij de brug over de stadsgracht - waarvan de huidige Schuttersgracht een overblijfsel is - een molen aangegeven en dat was de Cansemolen.

De tweede molen was de Arkelmolen en ook die staat aangegeven op de kaart van Van Deventer, even buiten de Hoogarkelpoort aan de Arkelse-dijk, het verlengde van de Kortendijk. Deze molen is ook goed te zien op een schilderij voorstellende een gezicht op Gorinchem vanuit het oosten in 1568.¹⁷⁾

De derde molen was genaamd de Lazarusmolen. Deze was ongeveer gesitueerd op de plaats waar zich thans de als Kanselpoort bekend zijnde coupure in de stadswal bevindt, dus toentertijd buiten de stad op enige afstand van de aanwezige stadsmuur. De benaming Lazarusmolen houdt verband met het in de buurt gevestigde Leprooshuis, waarin de melaatsen, leprapatiënten ofwel degenen die met lazerij waren besmet een liefdevol onderkomen vonden, want naar de opvattingen van weleer moesten dergelijke patiënten buiten de stedelijke gemeenschap verblijven. De drie windmolens stonden net buiten de stadsmuur aan de toegangswegen tot de stad, tevens verbindingswegen met de omgeving, het Land

Gorinchem gezien vanuit het oosten, geschilderd door een onbekende kunstenaar, 1568 (aanwezig in het museum „Dit is in Bethlehem“). Geheel rechts is de Arkelmolen afgebeeld.

van Arkel, waar de klanten woonden. Volgens de tekeningetjes op de plattegrond waren de drie windmolens die Gorinchem rijk was - of die eigenlijk eigendom waren van de landsheer, die ze in ruil voor geld aan de stad had verpacht - heel eenvoudige houten standerdmolens: een houten standaard, waarop een draaibaar molenhuis met wiekenkruis en maalinrichting, dat in zijn geheel op de wind kon worden gedraaid. Dat het inderdaad standerdmolens waren blijkt uit een van de bepalingen voorkomende in het pachtboek: „*Noch dat soe wanneer eenen standaert breect, soe sal die muelen sess weken stil moegen staen sonder enige corttinge, maer indien 't daer over gaet, dat men alsdan nae advenant van den tijd boven de ses weken van den pacht corttinge doen sal; noch van een asch een maent, van een roeye 14 dagen sonder corttinge, maer indien 't daer over ghinge sonder gemaect te wordden bij den tresoiriers corttinge te doen als voeren*”.¹⁸⁾ Anders gezegd: als de molen kwam stil te staan als gevolg van een breuk van de standaard - het onderstel - en die gedwongen stilstand zou langer duren dan zes weken, dan moesten de thesauriers - de beheerders van de stedelijke financiën - korting verlenen op de pachtprijs; was de oorzaak het breken van de molenas, dan werd korting gegeven als het euvel langer dan een maand zou duren en bij een mankement aan een van de molenroeden volgde de korting na 14 dagen. Het betreft hier molens van de heer die de stad als het ware in leen hield en die ze op haar beurt weer verpachtte aan molenaars. De stad als concessiehoudster moest dus voor herstel zorgen en als dat niet spoedig gebeurde kreeg de molenaar korting op de te betalen pachtsom. Het stadsbestuur had alle belang bij een snelle reparatie. De volgende bepaling houdt daarmee ook verband: „*Ende waer 't bij alsoe, dat bij fortuyn oft ongeval, als van tempeest (onweer), ouderdom oft anders eenige van den muelens geheel omviel, dat in dien gevalle die muelen-meesters binnen twaelff weken nae datum van d'omvallen gheen actie en sullen moegen maecken oft pretenderen*”.¹⁹⁾ Bij uitschakeling van de molen door overmacht had de molenaar de eerste drie maanden absoluut geen verhaal. Die periode zal vermoedelijk lang genoeg zijn geweest om een nieuwe molen op te richten.

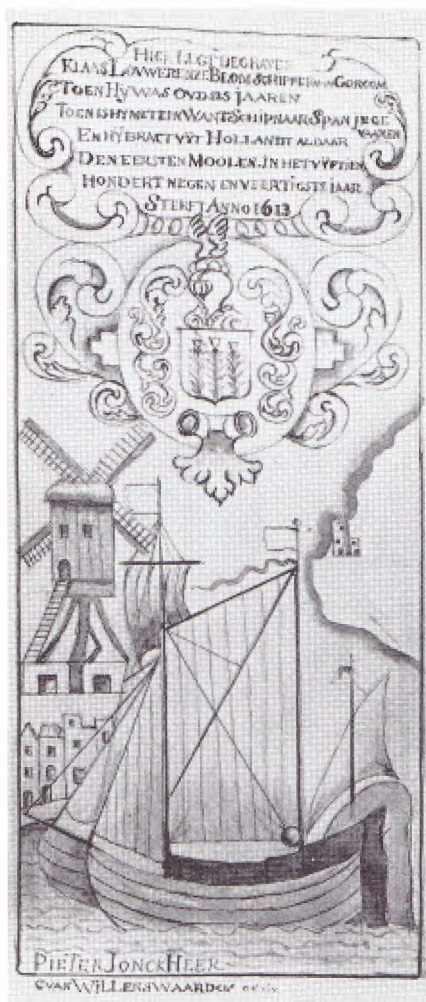
De pachters van de molens waren gehouden aan diverse bepalingen die soms heel merkwaardig aandoen. Zo was de molenaar die de Kleine Rosmolen pachtte verplicht de straat achter het Minderbroederklooster in de Arkelstraat schoon te houden en de pachter van de Grote Rosmolen moest geregeld het marktplein reinigen.²⁰⁾ Dat hield niets minder in dan tussen Pasen en 1 oktober eenmaal per maand de bezem erover te halen en in het najaar en de winter elke 14 dagen. Bij nalatigheid liet de schout het op zijn kosten schoonmaken, terwijl hij de kosten dubbel in rekening mocht brengen bij de tekortschietende molenpachter.²¹⁾

Een andere bepaling gold het verbod van de pachters onderlinge afspraken te maken, waardoor een soort monopoliepositie zou ontstaan.²²⁾ Daarop stond een boete van maar liefst f 300 te deponeren in de stadskas. Het gevaar van een alleenheerschappij was beslist niet ondenkbeeldig: de pachters van de molens in 1543 waren immers zwagers, dus aanverwanten. De prijs van het brood, een belangrijk onderdeel van het voedselpakket, lag als het ware in hun handen. De molenaars moesten daarom een eed afleggen, waarin zij verklaarden niemand te zullen bevoordelen en ook de knechten werden door burgemeesteren beëdigd.

In 1550 pachtte Aerdt de Roy Gijsbertsz. de Grote Rosmolen en de Arkelmolen. Zijn zoon Alardt de Roy Aertsz., die zoals het een goed molenaar betaamde in de voetsporen van zijn vader trad, was de pachter van de Kleine Rosmolen, de Cansemolen en de Lazarusmolen.²³⁾ Vader en zoon De Roy waren machtige lieden, want zij waren de enige korenmolenaars in het gehele Land van Arkel. Alle molens in één hand kwam de stadsregering van Gorinchem ongewenst voor en bij de volgende verpachting was er een voorwaarde toegevoegd aan de gebruikelijke condities: „*Noch overdraeghen bij den heeren burgermeesteren ende gerechte, dat vader noch kindt noch dochter man en sullen moeghen pachten meer dan een partije van 't gemael, oft bij gebreke vandyen sullen de heer ende burgermeesters mitten gerechte die wederom ophanghen . . .*”²⁴⁾ Directe familiebanden tussen de pachters van de diverse molens waren in het vervolg taboe.

In 1563 ontbreekt dat verbod in de voorwaarden en niet per ongeluk. Er is dan slechts één pachter die alle vijf Gorinchemse molens in pacht neemt voor een bedrag van f 1088,²⁵⁾ terwijl een jaar eerder de molens te zamen slechts f 652 opbrachten.²⁶⁾ Er was nu dus één ongekroonde molenkoning in de stad, die het monopolie bezat van het malen van granen in een betrekkelijk groot gebied. Het was Aerdt de Roy, wiens naam al eerder als molenpachter of molenmeester ter sprake kwam.

Doorgaans was de molenmeester niet tevens de molenaar. De molenmeester exploiteerde de molens, hij was de ondernemer en droeg het risico, maar hij liet het werk gewoonlijk doen door molenaars die in zijn dienst waren. In de molens kon behalve koren ook mout - gekiemde gerst voor de bierbrouwers - worden gemalen. Een twistpunt vormde het malen van koren en mout afkomstig van het kasteel aan de Merwede - de Blauwe Toren - en het mout van het klooster in de Arkelstraat. De molenaars waren er niet op gebrand die als klant te hebben, want zowel de huishouding van het kasteel van de landsheer als de Franciscanen hadden recht op gratis bediening. Om onenigheid te vermijden volgde de bepaling, dat de pachter van de Cansemolen en de Kleine Rosmolen het koren en mout van de Blauwe Toren moest malen en de molenaar van de andere

Volgens een grafsteen in de Grote of Bartholomeuskerk te Schoonhoven zou een invoner van Gorinchem in 1549 de eerste Hollandse windmolen naar Spanje hebben vervoerd.

molens de paters gratis maaldiensten moest bewijzen.²⁷⁾ Sedert 1561 profiteerden behalve het burgerlijk gezag en de kerkelijke overheid ook het Weeshuis en het Oudenmannenhuis van deze regeling zonder vergoeding.²⁸⁾ Particulieren waren een vergoeding in natura verschuldigd. Het was de molenaar toegestaan een gedeelte uit elke aangeboden zak graan tot ten hoogste het zestiende deel ten eigen bate af te houden. Dit gebruik stond bekend als molsteren of scheppen.

In 1546 volgde de bepaling, dat de zakken niet meer dan gemiddeld vier schepel graan mochten bevatten. Het maalloon van brouwkoren - mout of gekiemde gerst voor de bierbereiding - werd wel in geld uitgedrukt en per zak berekend op negen duiten. Wee degene die slim dacht te zijn door meer dan vier schepel in een zak te doen. De overtreder kon rekenen op een boete van zes gulden, als volgt te verdelen: *f* 2 voor de landsheer, *f* 2 voor de kerk en de resterende *f* 2 voor de molenaar, dus voor degene die de overtreding constateerde.²⁹⁾

Het stadsbestuur sloot in 1554 een overeenkomst met de bierbrouwers, waarvan de tekst niet is bewaard gebleven. Wel is een dergelijk contract van twee jaar later aanwezig, waarin werd vastgesteld, dat de Kleine Rosmolen en de Lazarusmolen voor *f* 200 per jaar aan de brouwers werden verpacht.³⁰⁾ Zodoende geraakten de bierbrouwers onafhankelijk van de korenmolenaars. Op de twee genoemde molens mocht uitsluitend brouwkoren worden gemalen, evenals zacht koren, waarmee werd bedoeld gerst, haver, bonen en boekweit. Het malen van andere granen bestemd voor de menselijke consumptie was niet toegestaan. Zouden de molens van de brouwers desondanks toch worden gebruikt voor het malen van tarwe of rogge, dan volgde de oplegging van een boete van *f* 50, waarvan de aanbrengrer een derde deel kreeg toebedacht. Het onderscheid van aparte molens voor de brouwers en de andere ten behoeve van de bakkers zou een jaar of acht duren.

De molens ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog

Zoals reeds gemeld verlangde keizer Karel V in 1551 de concessie voor het stedelijk beheer van de molens, het gemaal, de accijnzen en de waag met tien jaar tegen een prijs van *f* 1100 gedurende de laatste vijf jaar.³¹⁾ Karels opvolger koning Philips II bleef niet achter en stond eveneens een verlenging toe met tien jaar tot 30 april 1571.³²⁾ In die tijd was het allesbehalve rustig in de Nederlanden; de beginperiode van de Tachtigjarige Oorlog was reeds aangebroken. De vaderlandse geschiedenis weerspiegelt zich in de archieven, want in de met 1 mei 1571 aanvangende stadsrekening staat te lezen: „’t Recht van den gemaale competerende de conincklycke majesteyt, ’twelck de stede altyt in pachte gehadt heeft, dan dezelve pachtjaeren nu geëxpireert (vervallen) zijnde

*ende gheen nyeuwe pachinghe gecrijghen connen, heeft de rentmeester van Zuydt-Hollandt 't lopende jaer '71 van conincklycke majesteyts wegghen 't gemael verpacht ende de Groote Rosmoelen mette Arckelmoelen Mathijs Jacob Robbertsz. verhuyert voor vijfshondertvijfenvijftich karolusguldens . . .'*³³⁾ Evenzo geschiedde met de Kleine Rosmolen, de Lazarusmolen en de Cansemolen, die alle door de rentmeester op eigen gezag werden verpacht, omdat een officieel contract met de kanselarij van de vorst als gevolg van de politieke onlusten niet tot stand was gekomen.

Na de inneming van Den Briel verscheen eind juni 1572 de geuzenkapitein Marinus Brandt met een aantal schepen en 150 man krijgsvolk voor Gorinchem. Het stadsbestuur koos partij voor de opstandelingen. De verpachting van het gemaal en de molens ging op de oude voet voort. Wel ontbraken de inkomsten over het eerste half jaar van de Grote Rosmolen en de Arkelmolen, omdat de pachter Mathijs van der Eemdt Jacobsz. de stad had verlaten. Waarschijnlijk was hij een koningsgezinde die bijtijds de wijk had genomen uit de opstandige stad, een zgn. glipper. Het tweede halfjaar kreeg iemand anders die molens onder beheer, zodat toch nog f 649 15 stuivers en 7 penningen aan inkomsten binnenkwam.³⁴⁾ In dat woelige jaar 1572 verdween de Cansemolen van het toneel.³⁵⁾ Hij werd tot de grond toe afgebroken, waarbij het voor de hand ligt te denken aan overwegingen van militair-strategische aard. De molen stond immers juist buiten de Kanselpoort, de westelijke stadspoort, net over de stadsgracht. Gorinchem was een van de opstandige steden die op 19 juli 1572 hadden deelgenomen aan de eerste vrije Statenvergadering in Dordrecht. Het stadsbestuur had dan ook terdege rekening te houden met een strafexpeditie in de vorm van een aanval door de troepen van de beruchte landvoogd Alva en om op alle eventualiteiten te zijn voorbereid werd Gorinchem in staat van verdediging gebracht. Wat het schootsveld vanaf de stadsmuur belemmerde moest wijken. De buiten de Kanselpoort staande Lazaruskerk werd om die reden afgebroken³⁶⁾ en de Cansemolen deelde hetzelfde lot, maar de degelijk geconstrueerde molenvoet - de standaard - werd in tact gelaten en in zijn geheel binnen de stedelijke ommuring gebracht.³⁷⁾

Als gevolg van de sloop van de Cansemolen bleven er nog vier molens over: de Grote Rosmolen in de Arkelstraat, de Arkelmolen aan de Arkelse-dijk buiten de Hoogarkelpoort, de Kleine Rosmolen in de Boerenstraat en de Lazarusmolen even buiten de Kanselpoort, welke molen merkwaardigerwijs gespaard bleef, alhoewel zijn plaats westelijk van de stad uit het oogpunt van defensie niet bepaald gunstig was. De afbraak zou dan ook niet lang op zich laten wachten.

Enkele jaren later - in 1576 - worden als molens genoemd: de Grote

Rosmolen, de windmolen achter Peter Marcelisz., de Kleine Rosmolen en de windmolen achter het Bagijnhof.³⁸⁾ De Lazarusmolen en de Arkelmolen bestonden niet meer en hadden tussen 1572 en 1576 het veld moeten ruimen om dezelfde reden als de Cansemolen.

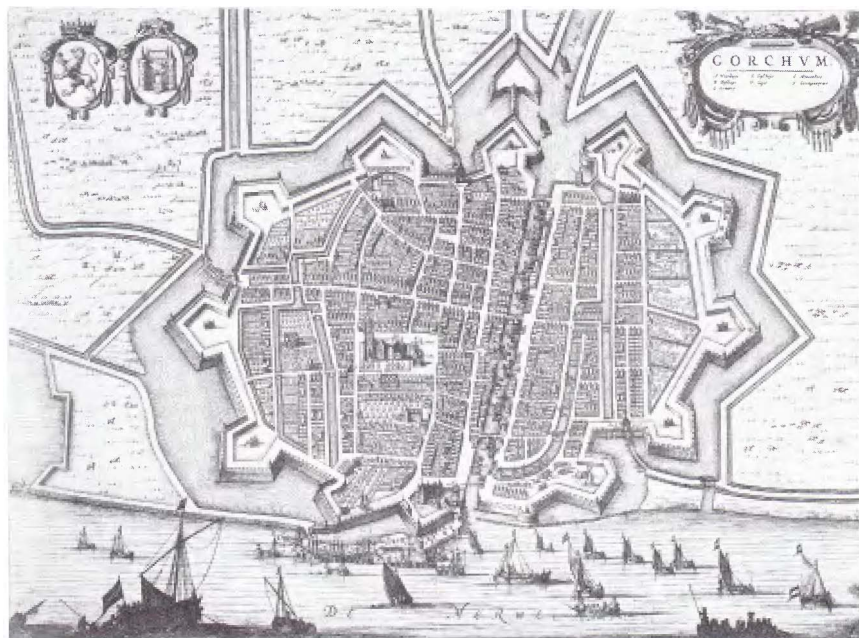
De molen achter het Bagijnhof is een nieuw begrip. Het Bagijnhof was een middeleeuwse instelling, welke ten doel had huisvesting te bieden aan ongehuwde vrouwen of weduwen die zich zo veel mogelijk uit het wereldse leven hadden teruggetrokken en zich in dienst stelden van God en Kerk. Het Bagijnhof in Gorinchem werd vermoedelijk in de tweede helft van de 14de eeuw gesticht op een terrein aan de Haarstraat tussen de Lindeboom en de Katerstraat. De kroniekschrijver Abraham Kemp noemt 1391 als jaar waarin het Bagijnhof reeds bestond.³⁹⁾ Door de verwikkelingen in 1572 was abrupt een einde gekomen aan de gevestigde traditie van de katholieke kerk in Gorinchem. De geestelijkheid was voor het merendeel weggevoerd en om het leven gebracht en degenen die de dans waren ontsprongen hadden meest de wijk genomen. De inwonende dames zullen weinig hinder hebben ondervonden, maar het was natuurlijk wel een uitstervend instituut in een allesbehalve meewerkende maatschappij. In het openbaar konden zij hun godsdienstoefeningen niet meer vervullen en zelfs zou in 1594 hun eigen kerkgebouw - de Bagijnenkerk in de Haarstraat - ingericht worden tot Gasthuis, nadat het als bedehuis al jarenlang buiten gebruik was.⁴⁰⁾

Het ziet er naar uit, dat omstreeks 1575 een stukje van het terrein van de Bagijnen beschikbaar kwam voor de bouw van een molen en die kreeg als aanduiding de naam Bagijnenmolen mee. Het was een gunstige plek met weinig bebouwing in de directe omgeving, zodat de wieken onbelemmerd van de wind konden profiteren.

Op de stadsplattegrond van Wijtmans, waarop Gorinchem omstreeks het jaar 1600 is afgebeeld, staat achter het Bagijnhof in de Haarstraat een molen getekend van het gebruikelijke type: een standerdmolen. Die molen stond aan het eind van de straat die tegenwoordig Lindeboom heet. Vermoedelijk is bij de bouw omstreek 1575 gebruik gemaakt van de standaard van de afgebroken Cansemolen, welk onderstel immers in tact bleef. De molen kreeg een plaats binnen de oude stadsgracht en zelfs binnen de toen nog aanwezige stadsmuur. De buiten de stad staande molens hadden als gevolg van de militaire strategie letterlijk het veld moeten ruimen. In verband met de voedselvoorziening waren de molens onmisbaar, zodat binnen de veilige beslotenheid van de stadsmuur hiervoor ruimte moest worden gecreëerd. De later aangelegde stadswal werd buiten de oude stadsmuur en -gracht opgeworpen, zodat de Bagijnenmolen niet op de wal stond, maar er binnen.

De andere nieuwe molen, waarvan in 1576 melding werd gemaakt, staat

omschreven als „de wyntmoelen after Peter Marcelisz.”, een aanduiding die geen enkel aanknopingspunt biedt. Later wordt die molen omschreven als de „wyntmoelen after Peeter Marcelisz. Brul zaliger op Roeyenborch” en die laatste toevoeging is wel een aanwijzing voor de plaatsbepaling.⁴¹⁾ Er is hier sprake van Roeyenborch of Roeyenburch en dat is de naam van het in de Bovenstad dichtbij de Korenbrug aangelegde bolwerk. Op de plattegrond van Wijtmans staat inderdaad nabij het bolwerk Roeyenburch een standerdmolentje aangegeven. De molen stond niet op het bolwerk, want in 1576 was ter plaatse nog helemaal geen bolwerk aanwezig. Toen

Plattegrond van Gorinchem omstreeks 1625 uit de atlas van Blaeu. Evenals op de plattegrond van N. Wijtmans staan de windmolens aangegeven: de Bagijnmolen bij de Lindeboom, de molen bij de Korenbrug die daar echter in werkelijkheid niet meer stond, de molen bij 't Slot en de runmolen op Bastion VII.

was de middeleeuwse ommuring nog in tact en de molen stond juist binnen de muur iets ten noorden van het grote gebouw tegenover de Korenbrug, dat in 1603 zou worden gebouwd als magazijn van het hoogheemraadschap van het Land van Arkel. Dergelijke houten standerdmolens zijn enorm kwetsbaar, want het grote molenhuis met maalinrichting en een zwaar wiekenkruis staat te balanceren op een voetstuk, waarop het draaibaar is bevestigd. Een hevige

storm in het najaar van 1585 velde het gevaarte.⁴²⁾ De molen kon echter node worden gemist, zodat reparatie plaatsvond met hout, dat o.a. uit Dordrecht - destijds een bekend centrum van de handel in hout - werd aangevoerd.⁴³⁾

Al het graan dat werd verbouwd in het Land van Arkel moest in Gorinchem worden gemalen overeenkomstig het oude recht van dwangmolen. Die bepaling schijnt nog al eens te zijn ontdoken, want geregeld kondigde de overheid af, dat het de ingezetenen van het Land van Arkel verboden was hun koren elders dan in Gorinchem te laten malen.⁴⁴⁾ Het betekende niets minder, dan dat de inwoners van Arkel, Hoornaar, Kedichem, Oosterwijk, Schelluinen, Leerbroek, Nieuwland en Hoogblokland uitsluitend via de Gorinchemse korenmolens aan meel konden komen. Bij een geconstateerde overtreding werd een forse boete opgelegd. Het was alleen toegestaan zaaiakoren in ongemalen toestand te verhandelen.

In de beginperiode van de Tachtigjarig Oorlog bleven de opstandige Nederlandse provincies Philips II erkennen als wettige landsheer. Eerst in 1581 werd de vorst door de Staten-Generaal vervallen verklaard van zijn landsheerlijke rechten en namen in Holland de Staten van Holland en West-Friesland de soevereiniteit over. Tot 1581 stond in de stadsrekening bij het hoofdstuk van de verpachting van de molens steeds vermeld: „*competerende de conincklycke majesteit ende de stede in pachte genomen heeft*”.⁴⁵⁾ In later tijd hield de thesaurier rekening met de gewijzigde omstandigheden en vermeldde: „*de moelens, dewelcke competerende de graeflicheyt van Hollant ende de stede in pachte genomen heeft*”.⁴⁶⁾ De thesaurier betaalde jaarlijks de overeengekomen pacht, maar niet meer op grond van een verworven privilege van de landsheer - de laatste overeenkomst was in 1571 vervallen - doch volgens verdragen met de rechtsopvolger van de vorst: de Staten van Holland en West-Friesland.

De stedelijke overheid streefde echter naar een definitieve regeling, reden waarom onderhandelingen werden gevoerd met de Staten van Holland en West-Friesland. De onderhandelingsdeputatie van Gorinchem slaagde in haar opzet: het gemaal en de accijnzen van Gorinchem en het Land van Arkel met de daartoe dienende molens en huizen kreeg het stadsbestuur in eeuwigdurende erfpacht tegen een canon van 412 pond 9 schellingen en 11 penningen, ingaande 1 mei 1592.⁴⁷⁾ Het stadsbestuur had nu het beheer over de molens en het recht van het gemaal en de accijnzen voorgoed in handen gekregen tegen een schappelijke prijs. Het bedrag van ruim f 412 is tot zelfs in de 19de eeuw betaald aan de rentmeestergeneraal van de domeinen van Holland. Het was nu eenmaal een eeuwige erfpacht, maar zo eeuwig was het uiteindelijk ook weer niet. Toen de

heerlijke rechten werden afgeschaft kwam ook hieraan een einde, want in oorsprong was het een recht gebonden aan de heerlijkheid het Land van Arkel.

Het stadsbestuur voelde zich nu terecht heer en meester over de molens. Het speelde met de gedachte de windmolens te verkopen, met uitzondering evenwel van de Bagijnenmolen.⁴⁸⁾ Voor de verkoop kwamen in aanmerking de standerdmolen in de Bovenstad bij de Korenbrug en een windmolen die nog niet eerder ter sprake kwam en die kort daarvoor was gebouwd op de plaats waar voorheen de Blauwe Toren aan de Merwede had gestaan; deze molen werd gewoonlijk aangeduid als de „molen bij 't Slot”.⁴⁹⁾ De vroedschap behandelde de verkoop van de beide molens tijdens een vergadering in februari 1596, waarbij zelfs het plan werd geopperd eerst nog twee nieuwe molens te laten bouwen en dan de vier windmolens te verkopen aan de meestbiedenden. De plannen kwamen echter niet tot uitvoering; het aantal molens werd niet uitgebreid en de genoemde windmolens werden niet verkocht. Wel deed het stadsbestuur in 1596 de Bagijnenmolen voor f 800 over aan een zestal plaatselijke bierbrouwers, met het bijbehorende erf waarop de brouwers een rosmolen hadden gebouwd, zodat ze ook bij windstilte hun brouwkoren konden malen.⁵⁰⁾ Onder geen beding was het toegestaan met deze molens granen te malen voor de bakkers. De eigenaren van de Bagijnenmolen mochten geen concurrentie aangaan met de korenmolenaars die op de van stadswege verpachte molens werkten. Voor het voorrecht een eigen molen te hebben moesten de brouwers wel betalen: f 10 en 10 stuivers per brouwer per jaar, welk bedrag even hoog was als het windgeld van een molen. In de betreffende transportakte is sprake van de „wyntmolen staende binnen deser stede bij den Baghijnenthoern opten walle, ontrent achter den Lombaert, midtsgaders de gerechticheyt van den wynt totten zelve moelen oft totten moelen die in plaetsse van dezelve in naecomende tijden ten ewigen dagen gestelt zal moghen worden...”. De ingewikkelde plaatsbeschrijving klopt precies. De molen stond binnen de wal bij de Bagijnentoren, een van de verdedigingstorens die in de oude stadsmuur waren opgenomen. Verder is sprake van de Lombard, de Bank van Lening, welke nuttige instelling in die buurt was gevestigd, zoals de straatnaam Oude Lombardstraat nog altijd aangeeft. Sedert de verkoop van de molen aan de gezamenlijke brouwers vond de naam Brouwersmolen ingang in plaats van Bagijnenmolen.

Door het beheer van de molens trad de stedelijke overheid eigenlijk op als industriële ondernemer, al werd de exploitatie aan particulieren overgelaten. Met de verkoop van de Brouwersmolen gaf het stadsbestuur een klein stukje van de monopolistische positie van de stad uit handen. In 1609 verkochten burgemeesteren percelen grond gelegen bij het

bolwerk Roeyenburg.⁵¹⁾ In de transportakte is tevens sprake van verplaatsing van de aldaar staande windmolen. Vermoedelijk hield die verplaatsing verband met de moeilijke bereikbaarheid van de molen. Komende van buiten de stad was de meest nabij gelegen stadspoort de Arkelpoort, maar een omweg was noodzakelijk omdat de huidige Walstraat nog niet was aangelegd.

Twee jaar later blijkt die molen daar weg te zijn, maar dan staat een standerdmolen op het bolwerk bij de Hoogarkelpoort aan het einde van de Kortendijk.⁵²⁾ Het bedoelde bolwerk staat bekend als Bastion I of Molenbolwerk, maar die benaming kan uiteraard pas ingang hebben gevonden na oprichting van de molen aldaar. De molen staande in de Bovenstad bij de Korenbrug werd verplaatst naar Bastion I, waar hij veel gemakkelijker te bereiken was.

Bastions waren dikwijls gestoffeerd met windmolens. De kunstmatig opgeworpen omwalling was daarvoor bij uitstek geschikt want de molens hoefden dan minder hoog te worden opgetrokken om goed van de wind te kunnen profiteren; ze torenden vanzelf reeds boven de omgeving uit, wat een besparing aan materiaal en kosten betekende.

Ook op Bastion VII stond een standerdmolen, voor de bouw waartoe eind 1612 permissie werd gegeven.⁵³⁾ Bastion VII heette aanvankelijk Althena of Stuivesant, maar later stond het bekend als Runmolenbolwerk, daarmee onmiddellijk verradend wat voor soort molen daar ter plaatse stond. Met deze runmolen werd schors van bomen vermalen tot run, welk produkt zijn weg vond naar de leerlooierijen om als looimiddel te worden gebruikt. In de nabijheid van Gorinchem staat nog een molen waarmee run werd gemalen en wel de molen „Jan van Arkel” in Arkel. Ook deze molen fabriceerde voorheen in het voorjaar run voor de looiers in Gorinchem. Het malen van run was een allesbehalve schone bezigheid. De runmolenaars hadden er speciale kleding voor, want het goedje was zo tanig, dat zelfs het ondergoed niet was schoon te krijgen. Molen „Jan van Arkel” kan niet bogen op een eeuwenoude historie, want Gorinchem had immers ten tijde van de heerlijke rechten het alleenrecht van molens in het gehele Land van Arkel. De molen is gebouwd in 1851.⁵⁴⁾ De runmolen op Bastion VII werd gebouwd in 1612/13 en was eigendom van Jacob en zijn zoon Balthasar van der Veen.⁵⁵⁾

Verkoop van de stedelijke molens

Was er in 1596 reeds sprake geweest van het afstoten van de korenmolens die de stad in handen had, in juli 1619 kwamen die plannen weer ter tafel.⁵⁶⁾ Welke overwegingen daarbij precies een rol speelden is niet te achterhalen, omdat de resolutiën van de vroedschap uit die tijd niet zijn bewaard gebleven. Feit is in elk geval, dat op 8 juli 1621 de navolgende

molens op de gebruikelijke wijze door burgemeesteren ten overstaan van schepenen aan particulieren werden getransporteerd:⁵⁷⁾

- a. de windmolen bij 't Slot met
- b. de Kleine Rosmolen in de Boerenstraat;
- c. de windmolen staande op het bastion bij de Arkelpoort en
- d. de Grote Rosmolen in de Arkelstraat.

De windmolen op de wal bij het voormalige Slot en de Kleine Rosmolen werden te zamen verkocht aan de molenaars Herman Joachimsz. van Maurick en Jacob Adriaensz., terwijl de molen bij de Arkelpoort en de Grote Rosmolen in handen kwamen van Marcelis Snellen.⁵⁸⁾

De akten bevatten o.m. de bepaling, dat als het inwonertal van Gorinchem zou groeien en de capaciteit van de twee windkorenmolens te gering zou blijken om de toenemende bevolking van de stad en het Land van Arkel naar behoren te bedienen, de beide eigenaren op bevel van de magistraat - maar uiteraard voor eigen rekening - elk een nieuwe windmolen moesten oprichten op een door de stad aan te wijzen plaats. De overheid had een belangrijke troef in handen, want als ze nalatig bleven zouden van stadswege een of twee molens worden gebouwd ten profijte van de stad.

Uitdrukkelijk werd het de nieuwe eigenaren van de korenmolens verboden met elkaar een compagnonschap aan te gaan, waardoor een monopolie zou ontstaan. Voor monopolievorming was de overheid altijd beducht en niet geheel ten onrechte. De prijs van het brood zou dan wel eens buitensporig hoog kunnen worden. Op overtreding van het trustverbod op het gebied van de korenmaalders kwam een hoge boete van maar liefst f 600 te staan.

Verder werd ook het maalloon geregeld. Aan het oude gebruik van het afhouden van een molster graan kwam een einde. Het maalloon bedroeg 4 stuivers en 8 penningen per zak tarwe of rogge met een inhoud van twee schepel.⁵⁹⁾ Bovendien kwam de molenaar een pond meel uit elke afgeleverde zak toe, zodat hij was genooddaakt een goed produkt af te leveren.

De vanouds geldende bepaling, dat de ingezetenen van het Land van Arkel verplicht waren hun granen in de Gorinchemse molens te laten malen, bleef van kracht; de molenaars werd niet het brood uit de mond genomen. Voorts moest de eigenaar van de Kleine Rosmolen en de windmolen bij 't Slot het koren van het Weeshuis, het Gasthuis en van het Pesthuis voor niemendal malen. De koper van de Grote Rosmolen en de windmolen bij de Arkelpoort was gebonden aan soortgelijke voorwaarden; hij moest gratis maaldiensten verrichten voor het Oudemannenhuis en het Oudevrouwenhuis en ook voor de drossaard. De Godshuizen waren dus vrijgesteld van het betalen van maalloon, evenals de drossaard als

de vertegenwoordiger van de bezitter van de heerlijke rechten, zoals het recht van het gemaal en van dwangmolen, welke rechten oorspronkelijk toekwamen aan de landsheer en die later de Staten van Holland en West-Friesland tot zich hadden getrokken.

De prijzen van de molens waren niet mis. Herman Joachimsz. van Maurick en Jacob Adriaensz. betaalden voor de Kleine Rosmolen en de windmolen bij 't Slot die 25 jaar oud was de kapitale som van *f* 5100 aan de stad plus een jaarlijkse erfpacht van *f* 150 rustende op de windmolen en *f* 40 op de oude rosmolen. De koper van de Grote Rosmolen en de windmolen bij de Arkelpoort moest *f* 4000 betalen en jaarlijks ook *f* 150 als erfpacht op de windmolen en *f* 60 op de Grote Rosmolen. Deze jaarlijks terugkerende inkomsten van in totaal *f* 400, vermeerderd met het nog steeds van kracht zijnde windgeld van *f* 10 en 10 stuivers per windmolen, dekten precies de elk jaar aan de rentmeester van Zuid-Holland uit te keren som van ruim *f* 412, waarmee het beheer over de molens en het recht van het gemaal indertijd waren verkregen. Het is dan ook een vrij voor de hand liggende zaak, dat dit bedrag werd verhaald op de exploitanten van de molens.

De overdracht van de molens door de burgemeesteren aan de nieuwe eigenaren geschiedde op 8 juli 1621. Een dag later vond ten Stadhuize nog een overschrijving plaats van een molen.⁶⁰⁾ Het was de Brouwersmolen die toen van eigenaar verwisselde. De molen stond achter het Bagijnhof aan het Gewed, zoals het daar stromende gedeelte van een der binnengrachten heette. In deze naam is het woord „wed” te herkennen, wat verband houdt met het werkwoord „waden”; er wordt een drenkplaats voor paarden mee aangeduid. Zoals in de 20ste eeuw overal benzinepompen zijn te vinden, waren vroeger dergelijke drenkplaatsen onmisbaar in de samenleving, waarin het paard als trek-, werk- en rijdier een belangrijke plaats innam.

De Brouwersmolen was sedert 1596 in het bezit van een aantal plaatselijke bierbrouwers, die de molen gebruikten om er hun brouwkoren in te malen. De brouwers - of als ze reeds waren overleden hun erfgenamen - verkochten een dag nadat het stadsbestuur de molens van de hand had gedaan hun gemeenschappelijke molen aan de molenaar Pauwels Cornelisz. en de in Oosterhout woonachtige Marcelis Snellen, welke persoon een dag eerder de Grote Rosmolen en de windmolen bij de Arkelpoort had gekocht. Bij de koop was inbegrepen de rosmolen bij het Gewed, de gereedschappen en de levende have, zijnde de werkpaarden voor de rosmolen. De verkoopsom bedroeg *f* 850 vermeerderd met een hypotheek van *f* 1600 tegen de penning 16, hetgeen neerkomt op een rente van $6\frac{1}{4}\%$. De brouwers zagen voortaan af van de exploitatie van een eigen molen. Koren mocht met die molen beslist niet worden

gemalen. Vermoedelijk werd hij in het vervolg gebruikt als runmolen, wat in elk geval een tiental jaren later wel zo was.

De derde windkorenmolen

Bij de verkoop van de molens in 1621 was rekening gehouden met de mogelijkheid, dat een groter aantal wenselijk zou zijn. Vier jaar later nam de vroedschap het besluit het aantal windkorenmolens met twee uit te breiden, omdat de beide bestaande windkorenmolens - de molen bij 't Slot en die bij de Arkelpoort - het niet meer aan konden. De vroedschap handelde overeenkomstig het contract: de molenaars kregen aanzegging daarvoor te zorgen.⁶¹⁾ Het besluit kwam echter niet tot uitvoering, maar in 1634 kregen de korenmolenaars opdracht binnen een maand een derde windkorenmolen op te richten; zo niet, dan zou de stad daartoe overgaan.⁶²⁾ De korenmolenaars hadden blijkbaar weinig zin geld te steken in een nieuwe molen, want veel haast maakten ze niet, maar uiteindelijk zegden ze toe over te gaan tot het aanbesteden van een nieuwe molen. Van stadswege kregen ze als plaats voor de nieuwe windmolen aangewezen de wal bij de Dalempoort, dus het Dalembolwerk ofwel Bastion VIII. Daarmee verrees de vierde molen op de wal en was hij ervan verzekerd de wind uit de eerste hand te krijgen.

De nieuwe molen werd een gezamenlijke onderneming van de eigenaren van de windkorenmolen bij de Arkelpoort en van die bij 't Slot. Het werd een houten standerdmolen bestemd voor het malen van graan. De jaarlijks door de eigenaren van de korenmolens op te brengen erfpacht werd nu omgeslagen over drie molens.

In februari 1641 kreeg de vroedschap een verzoekschrift te behandelen waarin de molenaar belastingvermindering vroeg voor de nieuwe molen op het Dalembolwerk.⁶³⁾ De windkorenmolen die daar in 1634 was opgericht was door brand verwoest, waarna weldra ter plaatse een nieuwe standerdmolen werd gebouwd. De brand vond vermoedelijk plaats in november 1640, want toen werden maatregelen met betrekking tot de brandpreventie in Gorinchem genomen.⁶⁴⁾

De volmolen en de runmolens

In 1640 bereikte de vroedschap een verzoek tot oprichting van een volmolen.⁶⁵⁾ De aanvragers waren Gerrit Theunisz. Fortuyn en Baltus van der Veen, mede-eigenaar van de runmolen op Bastion VII en inmiddels ook voor een deel geïnteresseerd in de runmolen aan het Gewed. Eigenaren van molens hadden meestal belangen in meerdere molens, terwijl het bijna niet voorkomt dat een molen eigendom was van slechts één persoon. Het niet onaanzienlijke risico dat een molenaar liep werd daardoor enigszins gespreid. Overigens had al eerder iemand het plan

Gedeelte van een gezicht op Gorinchem omstreeks 1655 getekend door Jacob van der Ulft. Afgebeeld is de molen bij de mond van de Haven. Het is niet zeker of de volmolen wel een standerdmolen was.

opgevat een windvolmolen te bouwen.⁶⁶⁾

Het vollersbedrijf hield verband met de lakennijverheid, die elders - zoals in Leiden en Amsterdam - tot grote bloei was gekomen tot voordeel van de plaats en haar inwoners. Gorinchem was alles behalve een centrum van de lakennering, maar desondanks wilden twee ondernemende lieden een volmolen gaan exploiteren. Tegenwoordig gaat de overheid er soms toe over bepaalde industrieën te subsidiëren. In de 17de eeuw gebeurde dat ook al, want de vroedschap zag wel wat in deze nieuwe tak van nijverheid en steunde de onderneming met een niet onaanzienlijk subsidie van f 550.⁶⁷⁾

Vollen is een weefsel vervilten, waardoor het voller en dichter wordt en de bloot liggende draden aan het oog worden onttrokken. Het vollen geschiedde door toevoeging van verschillende bijtende en ontvettende stoffen met gebruikmaking van zgn. volaarde, een vette groengrijze klei. Door het volproces verliest het weefsel 25 tot 50% van zijn grootte. De te vollen stoffen werden in de volmolen bewerkt met zware stampers, die dank zij de kracht van de wind in beweging kwamen. De vroedschap verleende de vergunning voor het oprichten van een volmolen. De voorwaarden waarop dat geschiedde kwamen op het volgende neer:⁶⁸⁾

- de plaats van de volmolen moest de stad bepalen;
- als die plek in verband met de windvang niet hoog genoeg was, zou die plaats van stadswege met aarde worden opgehoogd;
- het octrooi - alleenrecht - zou twaalf jaar gelden met vrijdom van windgeld en verponding;
- de molen mocht worden gebouwd door plaatselijke timmerlieden of door werklui van elders, zonder dat het timmerliedengilde het zou mogen beletten;
- de beide bij de molen woonachtige knechten kregen vrijstelling van waakdiensten;
- de vroedschap zou bepalen of de plaatselijke wolwevers al of niet hun lakens in Gorinchem moesten laten vollen;
- vóór 1 november 1641 diende de volmolen in bedrijf te zijn, anders kwam het subsidie te vervallen.

De volmolen kwam binnen de gestelde termijn gereed. Als plaats van vestiging was aangewezen de Altenawal bij de ingang van de Haven. Reeds medio 1642 - de volmolen was amper een halfjaar in bedrijf - werd de volmolen al van de hand gedaan voor een prijs van f 5500.⁶⁹⁾

Het ziet er naar uit, dat het vollen van lakenstoffen geen wortel schoot in Gorinchem. De nering leed een kwijnend bestaan, zo zelfs, dat de gedachte opkwam de onderneming te liquideren. Inmiddels was Baltus Baltusz. van der Veen zakelijk in de volmolen geïnteresseerd en hij vroeg

aan de vroedschap permissie in plaats van de volmolen een runmolen te mogen oprichten.⁷⁰⁾ Daartoe kreeg hij inderdaad toestemming en daarmee behoorde een volmolen binnen de wallen van Gorinchem voorgoed tot het verleden.

Het betekende echter niet het definitieve einde van de volmolen. Hij werd in 1657 gekocht door Pauwels de Groot, meester timmerman en molenmaker te Gorinchem, en hij verkocht hem op zijn beurt aan de rentmeester van de jeugdige prins Willem III, graaf van Buren. De volmolen werd omgebouwd voor het malen van graan ter vervanging van de korenmolen in Buurmalsen. De prijs bedroeg f 1100.^{70a)}

De volmolen was uit de stad verdwenen, maar op dezelfde plaats aan de mond van de Haven werd een nieuwe molen gebouwd en wel een runmolen, waarvoor Baltus Baltusz. van der Veen immers toestemming had gekregen. Er waren in Gorinchem veel leerlooierijen gevestigd die een goede afzet van run garandeerden, zodat in het runbedrijf perspectief zat. De stad telde reeds een tweetal van dergelijke molens: de in 1612 gebouwde runmolen op Bastion VII en de tot runmolen veranderde Brouwersmolen aan het Gewed. De familie Van der Veen had zakelijke belangen in alle drie de runmolens.

Zeven jaar later - in 1664 - is sprake van de verkoop van „*een nieuwen runmolen met seyl, treyl (touw) ende alle het gaendewerck daertoe behorende, staende op het oosterbolwerck bij den boom* (de drijfboom waarmee de Haven voor vaartuigen kon worden afgesloten) *aen de Waterpoort met het speelhuysken staende op de hoeck van 'tselve bolwerck bij den molen, mitsgaders noch een schuer om bequamelijck de run met een schip in te kunnen lossen, staende beneden aen den voet van 't meergenoemde bolwerck.*”⁷¹⁾ De molen met alles wat erbij hoorde bracht f 6200 op. Toen die runmolen bij de Havenmond in bedrijf kwam werd vermoedelijk de runmolen bij het Gewed, die van dezelfde eigenaar was, stilgezet; weinige jaren later was die molen uit het stadsbeeld verdwenen.

Johannes Montauban kocht in 1689 de runmolen op de wal bij de Timmerwerf, waarmee de molen op Bastion VII werd aangeduid, en voorts de runmolen bij de mond van de Haven met een grote schuur en een speelhuisje - een theekoepeltje aan het water -, een huis aan de Kalkhaven, alsmede het huis genaamd „Het Groene Woud” in de Dalemstraat met de daarachter gelegen boomgaard.⁷²⁾ Voor de gehele koop betaalde hij bijna f 10.000. Johannes Montauben was nu eigenaar van de twee enige runmolens in de stad, maar de klad zat in de runhandel als gevolg van de oorlogen en omdat het aantal leerlooierijen in Gorinchem aanzienlijk was teruggelopen: in korte tijd van 30 tot slechts drie looierijen.⁷³⁾ Om die reden vroeg de eigenaar vermindering van de jaarlijkse recognitie van f 70 tot f 36, wat geschiedde.⁷⁴⁾ Daarmee waren

de jaarlijks op te brengen lasten weliswaar enigszins verminderd, maar het ging de runmoleneigenaar toch niet voor de wind; de weinig rooskleurige vooruitzichten met betrekking tot de runhandel namen hem in figuurlijke zin de wind uit de zeilen en noopten tot stopzetting van de wieken. Hij zocht een andere broodwinning en meende die in het pellen van gerst, gort en boekweit te hebben gevonden. Met toestemming van burgemeesteren en met instemming van de plaatselijke grutters mocht hij voor dat doel zijn molen gebruiken.⁷⁵⁾ Iets nieuws was zo'n pelmolen niet, want heel wat grutters in Gorinchem beschikten over eigen pelmolens, maar dat waren rosmolens van beperkte omvang. Het gebruik als pelmolen van de molen bij de Timmerwerf en die bij de Haveningang was echter bijzaak, want het malen van run bleef toch hun voornaamste taak.

De molen bij 't Slot

Op 18 januari 1680 kraaide de rode haan op de windkorenmolen bij 't Slot, staande op de wal van Bastion VI.⁷⁶⁾ Molens vielen nogal eens ten prooi aan vlammen, o.a. door blikseminslag en als in de kap draaiende delen warm liepen: een smeulend begin kon een smeulende ruïne tot gevolg hebben. Aan het blussen van een brandende molen viel met de beperkte blusmiddelen van destijds nauwelijks te denken.

De eigenaar van de verbrande molen had niet meer zoals voorheen tevens de Kleine Rosmolen in zijn bezit. Al in 1672 - het jaar dat de vaderlandse geschiedenis is ingegaan als het Rampjaar - werd de Kleine Rosmolen in de Boerenstraat gevorderd voor militaire doeleinden. Enkele jaren later blijkt het gebouw waarin de rosmolen was ondergebracht dienst te doen als opslagplaats van hooi voor de paarden van het leger⁷⁷⁾ en daarna als ammunitiehuis voor de berging van wapentuig.⁷⁸⁾ De rol van de Kleine Rosmolen als maalwerktuig was uitgespeeld. Op dezelfde plaats werd in 1755 het Tuighuis of Arsenaal gebouwd.

Er was weinig of geen animo om de door vuur vernietigde windkorenmolen op Bastion VI weer op te bouwen. Eerst in 1700 wendde Pieter Houlingh Krielaert zich tot burgemeesteren met het verzoek een windmolen op te richten en die te gebruiken voor het pletten van tabaksstelen voor de fabricage van snuiftabak. Het stadsbestuur ging daarmee akkoord en verleende de aanvrager voor een periode van 25 jaar het alleenrecht tabak te pletten in Gorinchem, voor welk voorrecht hij dan een jaarlijkse tegemoetkoming van f 75 moest betalen.⁷⁹⁾ Hij mocht niet optreden als tabakshandelaar, maar uitsluitend als grossier. Kort na de inwilliging van het verzoek verrees op de plaats waar de afgebrande molen bij 't Slot had gestaan een molen en wel een stellingmolen, de allereerste van dat type in Gorinchem.⁸⁰⁾ Een jaar later wordt de molen aangeduid als de pel- en pletmolen op het bolwerk achter de Tol,⁸¹⁾ zodat de molen ook

werd gebruikt voor het pellen van gerst, zoals trouwens nog duidelijker blijkt uit de aanduiding: „den plet- en gepelden gerst malende molen”.⁸²⁾ Het bleek echter weinig lonend te zijn tabaksstelen te pletten met een windmolen, vooral ook omdat de nering sterk terugliep. De exploitant vroeg daarom intrekking van het hem verleende octrooi en verlening van een vergunning voor het gebruik van zijn molen als korenmolen. Dit kon moeilijk worden geweigerd, omdat de molen bij 't Slot vanouds een korenmolen was. Tot hij in vlammen opging waren er drie in Gorinchem geweest en daarna slechts twee en dat aantal was eigenlijk te gering, want nog altijd moest al het graan van het Land van Arkel in molens te Gorinchem worden gemalen. De molen op Bastion VI kreeg dan ook in 1709 weer de bestemming van korenmolen.⁸³⁾ Korte tijd later kochten de eigenaars van de beide andere korenmolens voor gezamenlijke rekening de als pel- en pletmolen in gebruik zijnde molen van Bastion VI, met welke molen in het vervolg ook graan mocht worden gemalen.⁸⁴⁾ Zij kochten de molen voor een bedrag van f 2000 en f 1000 voor de gereedschappen. In de betreffende transportakte is sprake van de „pelmolen staende (ende) gelegen op het bolwerck bij den Tol aen de Waterpoort met sylen ende alle het gaende werck van zeven, backen, tobben, wayerkamme, staven en voorts alles wat tot het gaende werck en tot de pelderij behoord . . .” Enkele onderdelen moesten worden verwijderd, wat verband hield met het feit, dat de molen niet meer als pletmolen dienst zou doen, maar wel als korenmolen.

Houtzaagmolens

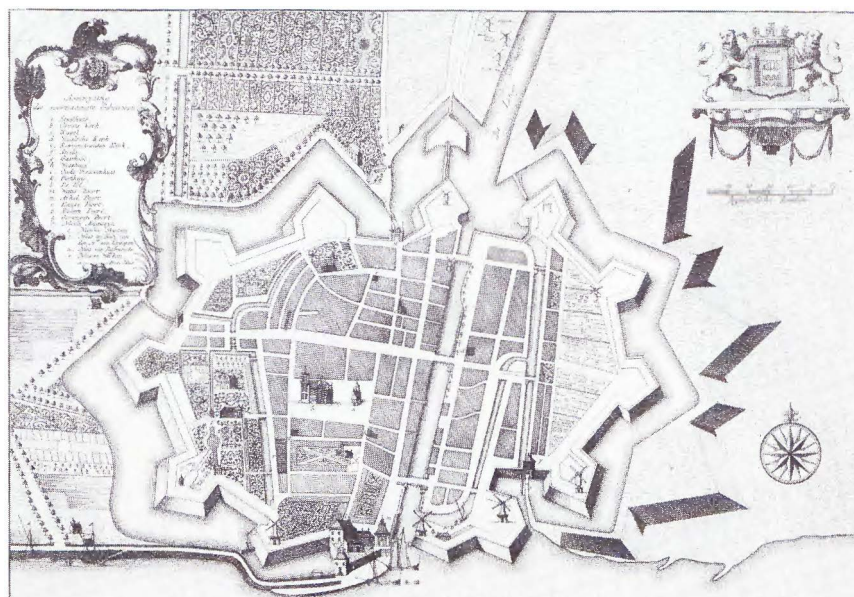
Op 23 mei 1671 kwam de vroedschap van Gorinchem in vergadering bijeen ten Stadhuize en behandelde daar o.m. een verzoekschrift van mr. Arnoldus van Hoey om een houtzaagmolen te mogen oprichten met het alleenrecht voor 30 jaar.⁸⁵⁾ De aanvrager, telg uit een voornaam geslacht, kreeg daarvoor toestemming met de zekerheid, dat hij gedurende 30 jaar geen concurrentie had te duchten.

Houtzaagmolens staan altijd in de onmiddellijke nabijheid van water, wat zijn voordelen heeft met betrekking tot de aanvoer en het bewaren van de te zagen boomstammen die lange tijd in water moeten blijven liggen. Aan de Arkelsedijk, buitendijks aan de Linge, liet mr. Arnoldus van Hoey zijn houtzaagmolen bouwen. Het was een zgn. paltrok molen, een op rollen draaibare molen die qua vorm min of meer overeenkwam met het in de 16de eeuw gebruikelijke lange overkleed: de wijd naar beneden hangende en in het midden geplooidde paltsrok. Bij dergelijke molens brengen de door de wind aan het draaien gebrachte wieken zaagramen in een verticale op- en neergaande beweging.

Na afloop van de monopolietermijn verzocht een driemanschap eveneens

een windzaagmolen te mogen oprichten en wel binnen de wallen aan de Kortendijk.⁸⁶⁾ Op die plaats stond reeds een zaagmolen van Willem Vermeulen, maar die molen werd door een paard in beweging gebracht.⁸⁷⁾ De vereiste toestemming werd verleend, mits de stad jaarlijks zou ontvangen een bedrag van f 10 en 10 stuivers, wat overeenkwam met het windgeld dat ook de andere molenaars elk jaar aan de stadsthesaurier moesten betalen.

De maatschap tot exploitatie van de houtzaagmolen bestond uit de secretaris en ontvanger van Gorinchem Caspar van Hoey, Willem Vermeulen en Hendrik van Oort. De eerstgenoemde was de financier, Willem Vermeulen - van beroep meester timmerman - was de zakenman en Hendrik van Oort de administrateur van de onderneming, welke werd omschreven als „een gemeene sociëteyt en koopmanschap van hout, tras als anderssins en het maken van een saagh- en trasmolens en andere

GRONDTEKENING van de STAD GORINCHEM

Plattegrond van Gorinchem voorkomende in de stadsbeschrijving door C. van Zomeren, 1755.

In de stad zijn aangeduid: de Pelmolen op Bastion VI, de korenmolen op Bastion I, de runmolen op Bastion VII, de korenmolen op Bastion VIII, de molen bij de mond van de Haven en de houtzaagmolen aan de Kortendijk; tussen de Arkelsedijk en de Linge zijn te zien - vanaf de stad gerekend - de Nieuwe Molen, de Paltrok en de Parkmolen. Raadselachtig blijft het (water?-) molentje in de Bovenstad.

Detail van een kaart door Martinus Beijerinck, 1767, waarop de molens aan de Arkelsedijk als volgt staan aangegeven (v.r.n.l.):

„Nieuwe molen Adrianus Pompen” (welke nog geen jaar ter plaatse stond),
 „Zaagmolen Pieter van der Meyden” (genaamd de Nieuwe Molen),
 „Trasmolen van Pieter van der Meyden” (genaamd de Paltrok),
 „Zaagmoolen Adrianus van Kruyskerken” (genaamd de Parkmolen).

timmeragie daertoe nodigh . . .”⁸⁸) In 1702 verrees aan het noordeinde van de Kortendijk nabij de Korenbrug en uiteraard aan de Havenzijde de houtzaagmolen.⁸⁹) Te oordelen naar een stadsplattegrond die in 1755 in druk verscheen was het een stellingmolen.⁹⁰) Dat ligt ook wel voor de hand, want de wieken moesten boven de bestaande bebouwing uitkomen. De kap met de wieken kon vanaf een ter halver hoogte aangebrachte galerij naar de richting van waar de wind kwam worden gedraaid. De bouwer zal wellicht de timmerman en zakelijk mede-eigenaar van de molen Willem Vermeulen zijn geweest.

Met de houtaffaire ging het in Gorinchem blijkbaar voorspoedig, want Willem Vermeulen en zijn compagnons bouwden in 1706 nog een houtzaagmolen. Deze kwam te staan aan de Arkelsedijk - buitendijks - op de plaats waar voorheen een watermolen had gestaan in de zgn. Buiten Park, ongeveer ter hoogte van de eerste bocht in de Arkelsedijk.⁹¹) Na de Paltrok aan de Arkelsedijk, die ook in de onderneming was opgenomen, en die aan de Kortendijk was het de derde molen die was ingericht tot het zagen van boomstammen tot balken en planken. Tot de voorwaarden om de molen te mogen oprichten behoorde natuurlijk de betaling van het windgeld à f 10 en 10 stuivers per jaar, maar ook dat in tijd van nood de molen aan de Arkelsedijk moest worden afgebroken.⁹²) Dat zou het geval zijn als ten tijde van oorlog de verdediging van Gorinchem zulks eiste. Zolang de molen bedrijfsvaardig was mocht de houtzaagmolen aan de Kortendijk niet buiten gebruik worden gesteld. Het stadsbestuur eiste dat om te voorkomen, dat de houtzaagmolen uit de stad zou verdwijnen, wat problemen met zich zou meebrengen bij een eventuele belegering.

De houtzagerijen waren zoals gezegd in handen van de maatschap Caspar van Hoey, Hendrik van Oort en Willem Vermeulen. In 1724 trokken de eerstgenoemde compagnons zich terug en deden hun aandeel in de houtzaagmolens over aan Willem Vermeulen, die niet meer als meester timmerman, maar als koopman in hout door het leven ging. Vermeulen moest zich wel financiële offers getroosten: aan Van Hoey was hij f 34.500 schuldig en aan Van Oort f 30.000, vermeerderd gedurende 20 jaar met een achtste gedeelte van de winst uit de onderneming.⁹³) Het ziet er naar uit, dat de lasten te zwaar waren voor Willem Vermeulen om het hoofd boven water te houden, want medio 1737 verdween hij met de noorderzon.⁹⁴) Financieel zat hij volkomen aan de grond, waarna zijn faillissement volgde. De schulden bedroegen maar liefst f 86.219.⁹⁵) De baten bestonden uit zijn bezittingen: een zaagmolen aan de Kortendijk, drie zaagmolens aan de Arkelsedijk, verscheidene percelen land en verder nog huizen, schuren, een stal, een schip enz.⁹⁶) Tot de inventaris van zijn woonhuis aan de Kortendijk behoorden o.a. 15 schilderijen en een

clavecimbel. De schuldeisers ontvingen uiteindelijk ruim 10%.⁹⁷⁾ Wat de drie houtzaagmolens aan de Arkelsedijk betreft, daarvan zijn er pas twee ter sprake gekomen: de Paltrok gebouwd in 1671 en de verder van de stad staande zaagmolen in het poldertje de Buiten Park. Deze molen was in 1706 geconstrueerd en luisterde naar de naam „Parkmolen”. De derde molen verrees in 1724 of kort daarna op een plaats aan de Arkelsedijk dicht bij de stad dan de Paltrok.⁹⁸⁾ Hij stond algemeen bekend als „De Nieuwe Molen”.

De gefailleerde Willem Vermeulen was verwant aan andere plaatselijke molenaars. Hij bezat o.a. de helft van de korenmolen op het Dalembolwerk, maar een halfjaar voor zijn financiële ondergang deed hij zijn aandeel van de hand,⁹⁹⁾ zodat die molen niet in het houtfaillissement werd meegesleept. De molens uit het faillissement kwamen in handen van de houthandelaren Van der Meyde en De Veer.¹⁰⁰⁾

In het midden van de 18de eeuw kocht een vermogend en invloedrijk ingezetene van Gorinchem de Nieuwe Molen en de Paltrok.¹⁰¹⁾ Het was Martinus van Barnevelt, lid van de vroedschap en meermalen schepen en burgemeester en zelfs had hij het weten te brengen tot de hoogste autoriteit in het Land van Arkel: drossaard van Gorinchem en het Land van Arkel. Hij gaf de beide molens als bruidsschat aan een van zijn dochters.¹⁰²⁾ De Paltrok was toen al omgebouwd tot trasmolen,¹⁰³⁾ de zaagramen waren verwijderd en vervangen door een maalinrichting om tufsteen te kunnen malen. Gemengd met schelpkalk en water werd het verkregen produkt gebruikt als metselspecie voor waterbouwkundige werken. Ook de binnenstad was een trasmolen rijk en wel een paarden-trasmolen die was ondergebracht in het pakhuis „Dit is int Kornschip”, Appeldijk 31.¹⁰⁴⁾ Van de Paltrok die als trasmolen in gebruik was bleek in 1788 niets meer over te zijn.¹⁰⁵⁾

Vanaf de stad gerekend stonden aan de Arkelsedijk de volgende molens: de Nieuwe Molen, de Paltrok en de Parkmolen. In 1766 kwam er nog een houtzaagmolen bij, welke het lid van de vroedschap Adriaan Pompe voor zijn rekening liet bouwen.¹⁰⁶⁾

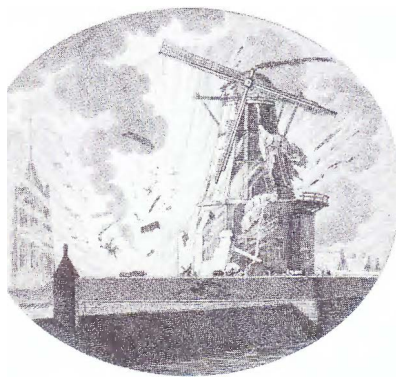
Deze molen stond aan de Linge bij de stenen beer en was de eerste van het viertal aan de Arkelsedijk. Een naam heeft hij nooit gehad. Het lijkt wel of de eigenaar in de toekomst kon kijken, want op 13 januari 1795 deed hij de helft van zijn zaagmolen over aan Willem van Herlaar.¹⁰⁷⁾ De Franse troepen onder Pichegru en Daendels waren in aantocht. De in het nauw gedreven generaal-majoor van Oyen wist niets beter te doen dan de tactiek van de verschroeide aarde toe te passen. Het lot van de houtzaagmolen was daarmee bezegeld: in het belang van land en volk ging de houtzagerij in vlammen op.¹⁰⁸⁾

Niet alleen de molen van Pompe en Herlaar ging in januari 1795 in

vlammen op, de Nieuwe Molen deelde hetzelfde lot, om precies te zijn op 18 januari.¹⁰⁹⁾

Als enige molen aan de Arkelsedijk bleef de Parkmolen staan. Sedert 1788 was hij niet meer als houtzaagmolen in gebruik. Toen hij in andere handen overging bedong de verkoper, dat het zaagwerk uit de Parkmolen moest worden verwijderd en dat de molen in kwestie gedurende 20 jaar niet mocht worden gebruikt om hout te zagen.¹¹⁰⁾ Deze bepaling werd opgenomen, omdat de verkoper tevens eigenaar was van de Nieuwe Molen en zodoende schakelde hij een concurrent uit. De Parkmolen had nog een niet onbelangrijke functie. Hij deed ook dienst als poldermolen om de buitendijks aan de Linge gelegen polder De Park te bemalen. Aangezien de Parkmolen als houtzaagmolen was afgeschreven, ging de nieuwe eigenaar de molen gebruiken voor de fabricage van papier uit lompen.¹¹¹⁾ Vermoedelijk leverde deze papiermolen pakpapier. Hij overleefde weliswaar de komst van de Fransen, maar op 10 januari 1814 - ten tijde van het beleg van Gorinchem - werd de papiermolen gesloopt. De schade zou f 22.000 hebben bedragen.¹¹²⁾ Daarmee behoorden alle molens aan de Arkelsedijk tot het verleden, want herbouw vond niet plaats.

Na de afbraak dienden de brandbare materialen van de papiermolen tot brandstof voor de Franse militairen, zoals de auteur van een boekwerk over het beleg weet mee te delen als hij de schade vermeldt die H.N. Boelaard had geleden: „Deszelfs papiermolen, buiten de stad staande, is door het garnizoen, gedurende de belegering, afgebroken, en meestal op de bivouacs verbrand”.¹¹³⁾

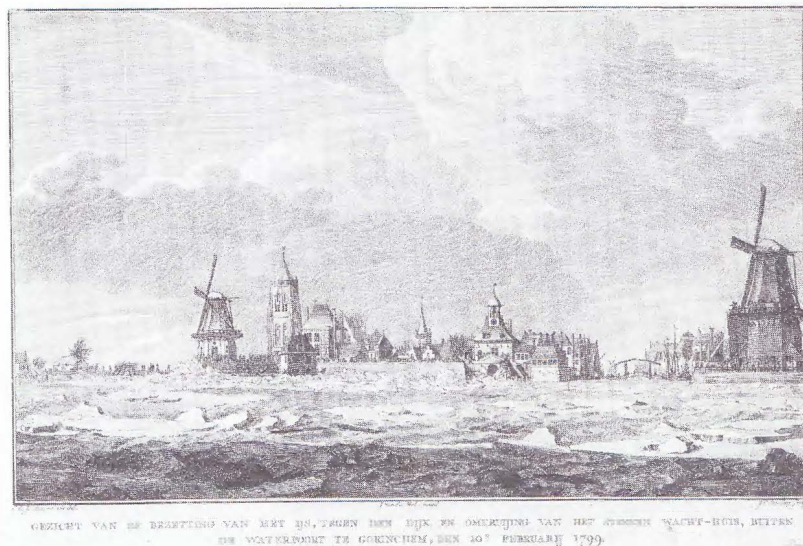

De Pelmolen op het moment van de ontploffing op 30 januari 1814, gegraveerd door J. C. Bendorp naar een tekening van Arnoldus Lamme (titelprent van het boekwerk „Verhaal betrekkelijk het beleg, bombardement en de overgave van Gorinchem” door D. de Graaff).

De Pelmolen

Zoals reeds eerder ter sprake kwam werd de molen die op de wal van Bastion VI stond aangemerkt als de derde korenmolen. Toch bleef hij in gebruik als pelmolen en daarom werd zijn soortnaam tot eigennaam en stond hij bekend als „de Pelmolen”. In het voorjaar van 1712 vloog de molen in brand, waarna weldra herstel volgde.¹¹⁴⁾ De molenaars sukkelde erg met lekkages en daarom verzochten ze de molenromp boven de galerij te mogen dekken met riet, hetgeen in 1734 werd toegestaan door de stadsbestuurders.¹¹⁵⁾ Vóór die tijd was hij met hout bekleed en vermoedelijk gepotdekseld.

Ook deze molen werd het slachtoffer van oorlogshandelingen ten tijde van het beleg. Op 30 januari 1814, 's morgens tussen half elf en elf uur vond een ontploffing plaats op de naar de molen genoemde Pelwal - bij Bastion VI - waar een batterij van enkele stukken geschut stond opgesteld.¹¹⁶⁾ De Pelmolen liep hierbij zo veel schade op, dat hij veranderde in een troosteloze ruïne en moest worden afgebroken. Spoedig

Gezicht op Gorinchem, gegraveerd door J. C. Bendorp naaeren tekening van Cornelis de Jonker, 1799.

Links staat de Pelmolen en rechts de oliemolen bij de mond van de Haven. In de verte is de korenmolen op Bastion I te zien en een wijk van de houtzaagmolen Phoenix aan de Kortendijk.

werd hij weer opgebouwd; het mechanisme van de molen was zodanig ingericht, dat hij naar believen kon worden gebruikt als pel- of als korenmolen.

De weer opgebouwde molen was eigendom van de Dordtenaar Klaas Broeksmit en bracht bij verkoop in 1817 - inclusief twee huizen aan de Krabsteeg en een schuur - een bedrag van f 7000 op.¹¹⁷⁾ De familie Ravenswaay werd in 1850 eigenaresse van de Pelmolen¹¹⁸⁾ en drie jaar later korenmolenaar van Duren, die er f 13.000 voor betaalde.¹¹⁹⁾ Na enige malen van eigenaar te zijn veranderd kreeg Jan Kant van Andel uiteindelijk de windkoren- en pelmolen in zijn bezit,¹²⁰⁾ aanvankelijk met zijn compagnon van Waardhuizen.¹²¹⁾ Zij richtten er een door wind gedreven tarwemeelfabriek in op.

Jan Kant van Andel zou de laatste eigenaar zijn, want op eerste kerstdag van het jaar 1877 werden de inwoners van Gorinchem om 10 uur in de ochtend opgeschrikt door het alarm van de hoornblazers van de dienstdoende schutterij. Op de Pelwal stond de molen in lichter laaie.¹²²⁾ Aangewakkerd door een felle noordwesten wind was het bovengedeelte spoedig één vuurzee. De zes brandspuiten konden niet verhinderen, dat

de as en de roeden neerstortten. Verloren gingen een pakhuis en de molen, waarvan de bovenbouw van hout was en met riet gedekt, ter waarde van f 23.000 en f 7.000 aan goederen.¹²³⁾ Toen telde Gorinchem binnen de vestiginggracht nog vijf molens!

De houtzaagmolen „Phoenix”

De enige houtzaagmolen binnen de wallen maakte in 1787 een moeilijke periode door. In dat jaar kwamen de tegenstellingen op politiek gebied tussen de Patriotten en de Prinsgezinden tot een uitbarsting. De gemalin van stadhouder Willem V vroeg bijstand aan haar broer de koning van Pruisen, die hulp zond in de vorm van een leger.

Gedeelte van een tekening door Cornelis de Jonker met de in brand staande houtzaagmolen aan de Kortendijk op 17 september 1787.

In de vroege ochtend van 17 september 1787 beschoten Pruisische militairen Gorinchem en ze kozen als doelwit o.a. de brandbare houtzaagmolen aan de Kortendijk, die dan ook prompt tot de grond toe afbrandde. Alleen al aan de verloren gegane molen claimde de eigenaar een schade van ruim f 12.000, terwijl de totale schade in de stad f 32.000 bedroeg.¹²⁴⁾ De eigenaar zat niet bij de pakken neer, want op dezelfde plaats liet hij een nieuwe bouwen. De nieuwe houtzaagmolen aan de

OPENBARE VERKOOPING.

DE NOTARIS
VAN ROOSENDAAL,

te Gorinchem,
zal op Maan-
dag den 10
en 17 Octo-
ber 1881, des
namiddags
om 6 uur, in
de Doelen te

Gorinchem, in het openbaar veilen
en verkoopen:

1. Voor Mevrouw de Wed.
N. C. FROHN c s.

EEN HOUTZAAGMOLEN, zijnde BOVENKRUIJER, genaamd „DE PHOENIX”

met KANTOOR, KNECHTSWONIN-
GEN, HOUTLOODSEN en ERVEN,
WERF en HELLING, staande en ge-
legen aan de Stads-Groote-Haven en
Kortendijk te Gorinchem, ter gezamen-
lijke inhoudsgrootte van 16 aren 47
centiaren.

Eene kapitale HOUTLOODS,
met aangrenzende ARBEIDERSWO-
NING, SCHUUR en ERF, aan de
noordzijde van de Korenbrugstraat te
Gorinchem, groot 3 aren 25 centiaren.

Een BALKGAT en RIETGORS,
gelegen onder Gorinchem, tusschen den
Noorder-Lingedijk en het Jaagpad,
ter grootte van 26 aren 20 centiaren.

Een BALKGAT met GROND,
gelegen buiten de Korenbrugsluis aan
de Linge te Gorinchem, groot 12 aren
70 centiaren.

Kortendijk kreeg de toepasselijke naam „Phoenix” of „Phenix” naar de legendarische vogel die zich geregeld verbrandt en dan (verjongd) herboren uit de as oprijst! Deze houtzaagmolen - een achtkante bovenkruier - verwisselde van eigenaar in 1838 en bracht, te zamen met een huis, herenhuis met Engelse tuin waarin een volière en een tuinkoepel, en voorts een stal en koetshuis, drie houtloodsen en twee balkgaten aan de Linge nabij de Korenbrug, een bedrag op van f 29.600.¹²⁵) Bij de volgende verkoop in het najaar van 1881 werd bedongen, dat de houtzaagmolen „Phoenix” per 1 februari 1882 tot de grond toe moest zijn weggebroken.¹²⁶) Daarmee verdween de laatste windhoutzaagmolen uit het stadsbeeld van Gorinchem.

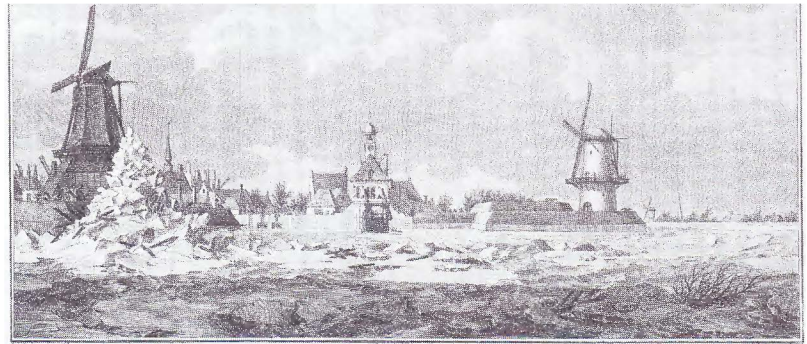

De houtzaagmolen Phoenix aan de Kortendijk met herenhuis, tuin en koepel, geschilderd in 1826 door Cornelis de Jonker (aanwezig in het museum „Dit is in Bethlehem”).

De runmolen, later oliemolen „Nooit Volmaakt”

Op Bastion VII verhief zich de runmolen, eigendom van de koopman Johan van Eijbergen. Meer dan een halve eeuw bleef de runmolen in zijn bezit.

In 1796, het tweede jaar van de „Bataafse Vrijheid”, kocht Hendrik Jan van Goudoever de helft van de runmolen op het Runmolenbolwerk of Bastion VII.¹²⁷⁾ De overdracht geschiedde op 26 augustus 1796, nadat hij drie dagen eerder de eed als burger van Gorinchem had afgelegd.¹²⁸⁾ Uit het feit dat hij als burger werd beëdigd valt op te maken, dat hij geen geboren inwoner was. Hij aanschouwde het levenslicht in 1772 te Amersfoort, waar zijn familie behoorde tot het plaatselijke regenten-patriciaat. Ook voor de jonge Hendrik Jan van Goudoever was een carrière op bestuurlijk gebied weggelegd. In 1793 - nog geen 21 jaar oud - volgde hij zijn overleden vader op als raad in de magistraat van Amersfoort. Dit had hij duidelijk te danken aan de Oranje-fractie en de gunst van de stadhouder. In 1795 werd hij schepen, maar dat duurde slechts heel kort, omdat al op 27 januari de magistraat werd afgezet door het Comité Révolutionair.¹²⁹⁾ Als gunsteling van stadhouder Willem

DEGRUT VAN DE OPMETTING VAN HET IJS, OP EN TUSSEN DE BURELOWOONG ZATER DE RUNMOLEN TE GORINCHEM, DEN 20e FEBRUARIJ 1799.

Kruierend ijs bij de runmolen op Bastion VII.

Op de gravure door J. C. Bendorp naar een tekening van Cornelis de Jonker van 1799 zijn verder de Dalempoort en de korenmolen op Bastion VIII te zien en in de verte een der Dalemse wipwatermolens.

V en zijn aanhang had hij in Amersfoort niets meer te verwachten en daarom keerde hij de stad zijner geboorte de rug toe en trok hij naar Gorinchem. Daar kocht hij 50% van de runmolen met zeilen, zakken, gewichten, touwen en gereedschappen, alsmede de helft van de drie woningen voor de knechten. Hij betaalde er f 3800 voor. Vier jaar later breidde hij zijn aandeel uit tot 75%.¹³⁰⁾

Ondanks zijn Amersfoorts verleden als Oranjegezinde wist hij in Gorinchem toch door te dringen tot functies in het stedelijk bestuur. In 1803 kwam hij in de raad der gemeente,¹³¹⁾ vijf jaar later werd hij wethouder.¹³²⁾

Als adjunct van de maire - het Franse equivalent voor wethouder - was hij in functie tijdens het beleg van Gorinchem, dat duurde van 18 november 1813 tot 20 februari 1814. De door Franse militairen bezette stad was toen ingesloten door Pruisische en Russische troepen en had verscheidene malen een hevige beschieting te verduren om zodoende te trachten de bezetter tot overgave te dwingen. Uit die tijd is een dagboek bewaard gebleven, dat werd bijgehouden door Hendrik Jan van Goudoever. De gemeente Gorinchem had het geschrift in 1867 kunnen kopen, maar het bod van f 20 vond de toenmalige eigenaresse te

Panorama vanaf de korenmolen op Bastion VIII, gegraveerd door G. M. Kurz naar een tekening van Chr. Schüler, 1855.

Te beginnen links rijzen de volgende molens op: de run-/oliemolen „Nooit Volmaakt” op Bastion VII, oliemolen „De Eendracht” en de Pelmolen.

De Notaris M. F. BOONZAJER,

gevestigd te
Gorinchem,
zal op Maan-
dagen 2 en
16 Augustus
1886, des
namiddags
ten 5 ure,

in den DOELEN te *Gorinchem*, in het

OPENBAAR VERKOOPEN:

Een in volle werking zijnde en
goed onderhouden

WIND-OLIEMOLEN,

genaamd „Nooit Volmaakt,” voorzien
van ijzeren as en roeden en volledigen
inventaris; met

Twee Woningen,

afzonderlijke BOVENWONING en
SCHUUR, staande aan den wal, ten
zuiden van de Dalempoort, te *Gorin-
chem*; op alle werkdagen te bezichtigen
van 10 tot 4 ure.

Nieuwe Gorinchemsche Courant 29 juli 1886.

gering.¹³³⁾ Het dagboek belandde uiteindelijk in de Koninklijke
Bibliotheek te 's-Gravenhage.

Hendrik Jan van Goudoever heeft de vrijwording van het Franse keizerrijk
niet lang overleefd. Reeds op 10 april 1814 overleed hij op 41-jarige
leeftijd, zijn vrouw met zes kinderen achterlatend, waarvan de jongste
nog geen twee was. Ook na de overgang onder Nederlands bestuur kon
hij zijn bestuursfuncties blijven uitoefenen, want bij zijn overlijden was
hij vice-president van Gorinchem.

De runmolen maakte deel uit van de compagnieschap tussen Johan van
Eijbergen en Hendrik Jan van Goudoever, maar na de dood van de laatst-
genoemde persoon werd de molen verkocht. Koper was de kandidaat in
de rechten Abraham Boxman,¹³⁴⁾ die later Gorinchems dichtende
burgemeester zou worden. Toen hij de molen kocht was hij nog geen
18 jaar; de molen was een geldbelegging, want Abraham Boxman was
zeer gefortuneerd.

Zeven jaar later deed hij de runmolen van de hand aan enige zaken-
lieden, waaronder namen voorkomen als Van Breda, Van Anandel, Blankers
en Willemstijn, namen die in Gorinchem een bekende klank hadden.¹³⁵⁾
In 1859 kwam de windmolen in het bezit van de graanhandelaar Arnoldus
Blankers, Paulus Kuilenburg en Koenraad van Anandel.¹³⁶⁾ Uit de akte
blijkt, dat de runmolen inmiddels was omgebouwd tot oliemolen en
genaamd was „Nooit Volmaakt”. In 1886 ging deze oliemolen over in
handen van de timmerman en aannemer Gerrit Looyen die in Herwijnen
woonde.¹³⁷⁾ Hij betaalde er f 4.250 voor, maar hij had niet veel goeds
in de zin. Het was hem niet te doen om de molen te exploiteren. Het
tegendeel was waar: de oliemolen „Nooit Volmaakt” werd ontmanteld.
Vijf jaar later werd de voormalige oliemolen overkapt en ingericht tot
pakhuis;¹³⁸⁾ de romp van de molen was inmiddels gesloopt.

Oliemolen „De Eendracht”

Johan van Eijbergen, eigenaar van de runmolen op Bastion VII, verwierf
ook de andere runmolen, staande bij de mond van de Haven. De helft
van deze laatste molen verkocht hij in 1748 aan de medicus Jacob van
Velsen met uitzondering van het binnenwerk van de molen en de gereed-
schappen die nodig waren bij het runmalen.¹³⁹⁾ Binnen een half jaar
moest het maalwerk worden uitgedroogd en dat kon Johan van Eijbergen
weer goed gebruiken in zijn andere runmolen. De molen bij de ingang
van de Haven hield daarmee op runmolen te zijn. Johan van Eijbergen en
Jacob van Velsen lieten vervolgens de molen inrichten tot oliemolen,
welke zij voor gezamenlijke rekening exploiteerden. Oliemolens persten
met behulp van zware stampers olie uit oliehoudende zaden, zoals kool-,
raap-, hennep- en lijnzaad. In zo'n olieslagerij werd olie gewonnen voor

Detail van een gravure door R. Vinkeles naar een tekening van C. van Hardenberg uit 1809 met de oliemolen bij de mond van de Haven.

o.a. verlichtingsdoeleinden, de consumptie en voor de verffabricage en tevens werden veevoederkoeken gemaakt. Rond de jaarwisseling van 1763/64 vloog de molen in brand. De houten molen met voorraden olie en oliehoudende zaden moet als een fakkel hebben gebrand. Gevolg was dat van overheidswege maatregelen werden genomen om molenbranden zoveel mogelijk te beperken.¹⁴⁰⁾ Voortaan moest boven in elke molen - in de kap - een bak met water aanwezig zijn en twee leren brandemmers, een zwabber en een handsputje, terwijl op elke verdieping een lantaarn met een kaars moest hangen en per etage moesten twee brandemmers voorhanden zijn. Tot de taak van de commandeurs van de brandspuiten hoorde het op ongeregelde tijdstippen nagaan of de voorschriften werden nageleefd en minstens éénmaal per jaar moest de thesaurier met twee molenmakers de plaatselijke molens aan een inspectie onderwerpen. De oliemolen, die bekend stond onder de naam „De Eendracht”, kwam, evenals de tot oliemolen omgebouwde runmolen „Nooit Volmaakt” op Bastion VII, in het bezit van de firma Willem van Breda & Co.¹⁴¹⁾ In 1859 kocht Jan Kant van Andel tezamen met een familielid - Van

Een zeldzame foto van omstreeks 1885, waarop de beide oliemolens van Gorinchem „De Eendracht” en „Nooit Volmaakt” voorkomen.

Verkoop bij Inschrijving

tot Amotie van de Opstallen der

Oliemolen

„De Eendracht”

aan de Kriekenmarkt te Gorinchem,
in 2 kavelingen, waarbij onder
meer 7 zeer goede ijzeren reser-
voirs, op **Donderdag 6 Juli 1916,**
n.m. 3 uur precies, ten kantoree
der Naaml. Venn. Graan en Meel-
handel v/h. Kant van Andel,
Appeldijk te Gorinchem.

Bezichtiging dagelijks van af
26 Juni (behalve Zondags) van
10 tot 4 uur.

Voorwaarden van verkoop en
inschrijvingsbiljetten verstrekt
op aanvraag.

HENDRIK VAN ESSEN,

Makelaar in Machinerieën en Metalen,
Leidschekade No. 81, Telef. Zuid 2501.
Amsterdam.

Het begin van de afbraak van oliemolen „De Eendracht”.

Waardhuizen geheten - „De Eendracht”,¹⁴²⁾ maar in 1873 werd Jan Kant van Andel alleen eigenaar.¹⁴³⁾ Kort voor zijn dood deed hij de molen over aan zijn zoon Huibert Johannes van Andel voor de somma van f 11.000.¹⁴⁴⁾ Er is steeds sprake van een dubbele oliemolen, waarmee werd bedoeld dat de molen zowel een olieslagerij bevatte als een koren-maalinrichting.

Helaas, ook oliemolen „De Eendracht” kon niet opboksen tegen de vooruitgang; de windkracht legde het af tegen de stoommachine. In 1916 - midden in de Eerste Wereldoorlog - werd hij roemloos afgebroken, omdat een economische bedrijfsvoering niet meer mogelijk was. Bij verkoop voor amotie bracht de molen f 1817 op, terwijl de inventaris voor f 386 in andere handen overging.¹⁴⁵⁾ Eind augustus was de zo schilderachtig gelegen molen bij de ingang van de Haven, welke zo'n belangrijk element vormde in het silhouet van de stad vanaf het water, uit het stadsbeeld verdwenen.¹⁴⁶⁾ Op talloze tekeningen, prenten en schilderijen staat de molen afgebeeld. Velen treurden om het verlies, waaronder de kunstschilder H. A. Ravenswaay, die in lyrische taal uiting gaf aan zijn gemoedsstemming.¹⁴⁷⁾

Oliemolen „De Eendracht” met de pen
getekend door H. A. Ravenswaay, 1916.

De Oliemolen.

Wat stond onze molen daar rustig
aan de rivier
Hij draaide zijn wieken zoo lustig
Met machtig breeden zwier
De zeilen bolden,
De steenen rolden
De hamers klopten sterk en fier!

Den schipper een goede bekende;
Een trouwe vriend,
Hij zag hoe het molentje wendde
Zijn kap naar elken wind
De meeuwen zwierden
De vlagen gierden;
Het kraakte soms in balk en bint.

Als Gorkum feesten vierde
En van den stag
Der schepen bonte wimpels zwierden
Versierde Hollands vlag
Den molen jeugdig
Dan liet hij, vreugdig,
Het lijnzaad wachten voor een dag.

En kwam, na verscheidene jaren
Een stadgenoot
De blauwe Merwe opgevaren
Terwijl hij stil genoot . . .
De assen draaiden,
De wieken zwaaiden
Of Gorkum hem een welkom bood.

Wie zal er den molen niet missen?
Hij was zoo fier!
De vreemdeling zal zich vergissen
„Is dit wel Gorkum hier?”
Schipppers verdolen
Zonder den molen
En 't is zoo leeg bij de rivier . . .

augustus 1916.
H. A. Ravenswaay Mz.

Korenmolen „Nooit Voimaakt”

Niet alleen brand, ook stormen waren zeer gevreesd bij de molenaars en niet ten onrechte. Zo velde op 1 september 1717 een hevige storm de nog vrij nieuwe korenmolen op het bolwerk bij de Arkelpoort.¹⁴⁸⁾ De eigenaar ging er vervolgens toe over de eerste stenen korenmolen van Gorinchem te bouwen en hij mocht die plaatsen op de „kat”, de aarden verhoging op Bastion I.¹⁴⁹⁾ Enige jaren eerder was op het Bastion een kat opgeworpen. Door de hoogte van die kat ving de molen minder wind dan voorheen het geval was geweest en bovendien waren de fundamenten van de molen door het gewicht van de aarden kat verzakt. De aldaar staande molen is dus eigenlijk een beltmolen.

Hendrik Tavenier tekende omstreeks 1760 de Arkelpoort en omgeving. Links staat de korenmolen op Bastion I, welke toen nog niet verhoogd was en geen stelling had. De andere molen zal de houtzaagmolen aan de Kortendijk zijn.

In 1763 vroegen de bezitters van de molen toestemming om de kap tijdelijk van de molen te nemen, vervolgens de molen bijna 4 m met steen hoger op te metselen en op een hoogte van ongeveer 6.50 m een galerij aan te brengen.¹⁵⁰⁾ Wellicht speelde de begroeiing bij het Bastion de molenaar parten of maakte de bebouwing in de omgeving het nodig de molen te verhogen om een betere windvang te verkrijgen. Aangezien de draaibare kap dan hoger kwam te zitten, zou het kruien - het draaien van de kap om de wieken op de wind te zetten - niet meer vanaf de grond mogelijk zijn. Daarom werd overgegaan tot het aanbrengen van een stelling, zodat sedert 1763 niet meer sprake is van een grondzeiler, maar van een stellingmolen bij de Arkelpoort. Tot op de dag van vandaag is de afscheiding in het metselwerk als gevolg van de verhoging te onderscheiden. Deze molen is de nog altijd bestaande molen bij het Paardenwater, welke bekend staat onder de naam „Nooit Volmaakt”, maar omdat die naam vóór 1891 hoorde bij een andere molen - een oliemolen - kan

In een enigszins vertekend beeld aquarelleerde de gemeenteambtenaar Jacob van der Mast in 1840 de houtzaagmolen Phoenix en de korenmolen op Bastion I in een album amicorum van zijn zuster.

de molen van Bastion I zijn naam niet van oudsher bezitten.

In 1825 kwam die molen voor 5/8 gedeelte in het bezit van Daniël Boxman, een achtenswaardig koopman in Gorinchem.¹⁵¹⁾ Na zijn overlijden ging zijn aandeel in de molen over naar zijn zoon mr. Abraham Boxman. Deze persoon wist ook het resterende deel van de molen te verwerven, zodat hij hem in zijn geheel in handen kreeg, evenals de twee bijbehorende huizen in de Arkelstraat waarin nog altijd een rosmolen was ondergebracht.¹⁵²⁾

De rosmolen was al lang uit de tijd, maar toch speelde hij nog een rol in 1814. In januari van dat jaar, toen Gorinchem een belegerde vesting was, mochten de beide windkorenmolens slechts graan malen voor het ingesloten garnizoen. De burgerij was toen uitsluitend aangewezen op de Grote Rosmolen.

Na de dood van mr. Abraham Boxman in 1856, nadat hij twee jaar eerder het ambt van burgemeester van zijn vaderstad om gezondheidsredenen had neergelegd, erfde zijn dochter Margaretha Alida Hendrika, de echtgenote van jhr. Frederik Gerrit Edmond Merkus van Gendt, de windkorenmolen en de inmiddels tot een dubbelwoonhuis verbouwde huisjes in de Arkelstraat.¹⁵³⁾ Al spoedig werden deze bezittingen voor f 7.500 doorverkocht aan de korenmolenaar Hendrik Heijmans,¹⁵⁴⁾ die ze zes jaar later overdeed aan zijn broer Simon Heijmans.¹⁵⁵⁾ Laatstgenoemde persoon en zijn twee dochters verkochten de molen in 1887 aan de molenaar Johannes Petrus de Visscher.¹⁵⁶⁾ Een van de dochters

Heijmans was gehuwd met een bekende ingezetene, de schrijver Louwrens Penning. Penning was eigenlijk als kantoorbediende en later als reiziger in dienst bij de graanhandel A. Blankers en Zoon aan de Havendijk. Zijn cliënten - hoofdzakelijk dorpsbakkers in de omgeving van Gorinchem - bezocht hij per rijtuig en de tijd die hij doorbracht in de hobbelende koets door het polderland benutte hij met schrijven. De koetsier die hem kwam ophalen wist precies wat mee moest in het rijtuig: schrijfgerei, een plank als onderlegger om tijdens het schrijven op zijn knieën te leggen, pantoffels en een stapel boeken; pas in de tweede plaats kwam een tas met monsters en een zak met geld.

Penning heeft lange tijd gewoond in de Arkelstraat bij de Rosmolensteeg, maar voor de koets de Arkelpoort uit was zat hij al te schrijven. Hij schreef over het beleg van Gorinchem en over de St.-Elisabethsvloed, maar zijn grootste roem oogstte hij met zijn boekwerken over Zuid-Afrika, boeken die rond de eeuwwisseling werden verslonden. Soms trof Penning bij zijn cliënten het huis vol met burens die belust waren op het laatste nieuws over de Boerenoorlog in Zuid-Afrika. Dan stak Penning van wal, waarbij hij de werkelijkheid wel eens vermengde met zijn rijke fantasie.

Korenmolen „Nooit Volmaakt” en een stenen monnik op de beer. De beer fungeerde als waterkering in de vestinggracht en het torentje - monnik genaamd - moest passage voorkomen.

Als hij dan eindelijk was uitgesproken gebeurde het soms, dat hij gewoon vergat de bestelling meel op te nemen, zo was hij in de ban van de gebeurtenissen aan de Kaap.

Bij de verkoop van de korenmolen op Bastion I in 1887 werd een merkwaardige bepaling vastgelegd: als binnen tien jaar de molen door het Rijk ten behoeve van openbare werken zou worden onteigend, zou de verkoper de helft krijgen van het onteigeningsbedrag dat de verkoopsom van f 4000 te boven zou gaan. Toch zou dat een loze clause blijken, want de molen is niet onteigend.

Na molenaar de Visscher kwam de molen in 1890 in het bezit van de koren- en schorsmolenaar Hendrik van den Bergh, die er f 7000 voor betaalde.¹⁵⁷⁾ Deze persoon woonde in Besoyen en liet het werk over aan een zoon. De grote concurrent - de stoommeelfabriek van Teunis van Andel gevestigd tussen de Havendijk en de Keizerstraat - was inmiddels door een brand voorgoed uitgeschakeld.¹⁵⁸⁾ De eigenaar van de nog altijd naamloze molen op Bastion I schafte in 1895 een gasmotor aan voor de aandrijving van de molenstenen, waardoor hij onafhankelijk van de weersomstandigheden kon werken.¹⁵⁹⁾ In 1917 ging de molen in eigendom over op Bastiaan de Heus en na diens dood in de Tweede Wereldoorlog

De naam „Nooit Volmaakt” van de korenmolen op Bastion I dateert van rond de eeuwwisseling.

op zijn zoon Pieter Marinus de Heus, die het vak als molenaarsknecht van zijn vader had geleerd. In 1956 kocht de gemeente de molen, die inmiddels de naam „Nooit Volmaakt” had overgenomen van de molen op Bastion VII. Als motief voerde het gemeentebestuur aan: *„De korenmolen „Nooit Volmaakt” beheerst op een markant punt het silhouet van de oude stad en verkeert thans in bedrijfsklare en goed onderhouden toestand. Het is een gemeentebelang van de eerste orde deze molen aan te kopen, omdat alleen zodoende het behoud ervan als cultuurmonument en als waardevol element in het landschap tot in lengte van dagen kan worden verzekerd”*.¹⁶⁰) Voor een bedrag van f 15.000 verwierf de gemeente de molen. Eenvoudige herstelwerkzaamheden waren reeds uitgevoerd in 1942 en in 1965 volgde nog een ingrijpende restauratie.

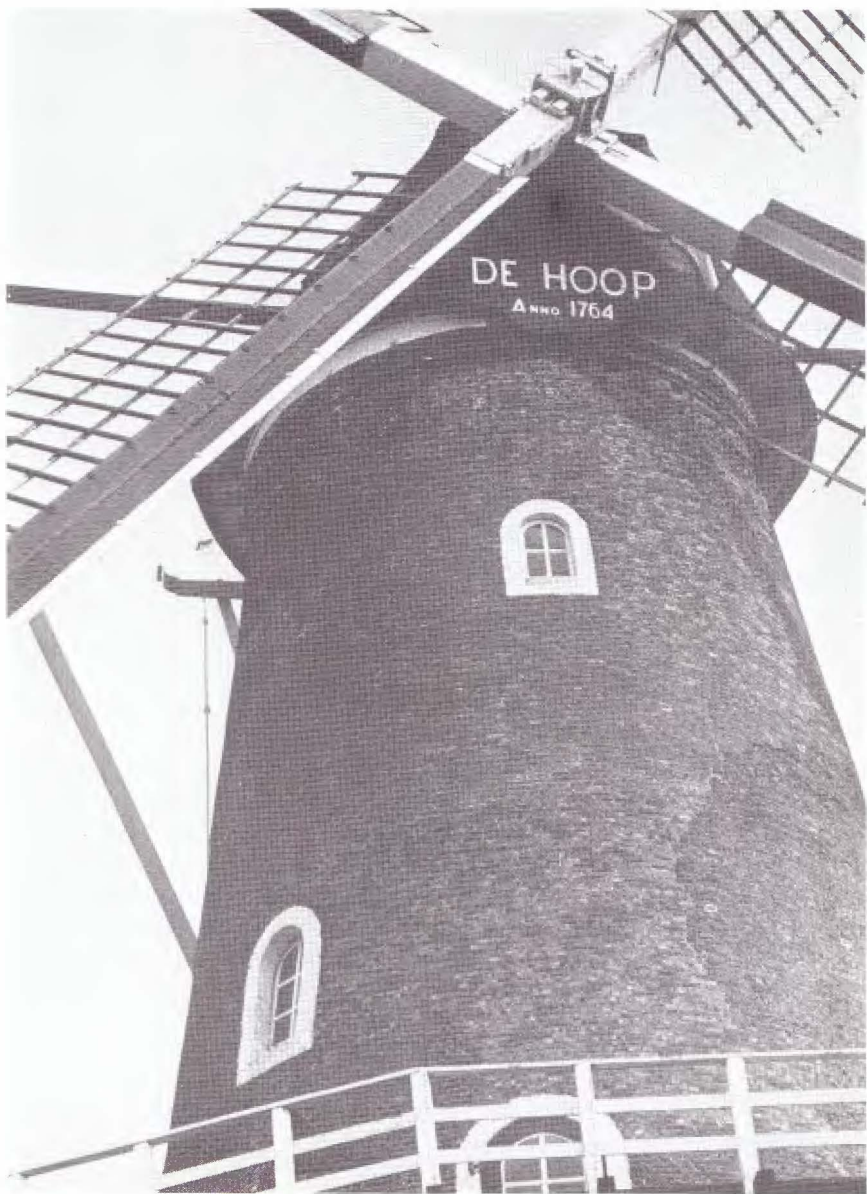
Korenmolen „De Hoop”

Een jaar nadat de molen bij de Arkelpoort tot een stellingmolen was verbouwd, werd ook op het Dalembolwerk de houten molen vervangen door een stenen stellingmolen. Het bouwjaar 1764 is te zien op de baard aan de kap. Dat de molen inderdaad dateert van het jaar 1764 is bekend dank zij een speelse uiting van de zoon van de molenaar Jan Baptist van de Wiele. Het in bedrijf stellen van de hoge stenen kolos maakte blijkbaar zo’n indruk op de 11-jarige molenaarszoon Piet, dat hij met een mes de volgende woorden in een balk van de molen kraste: *„Dese mole is aan het male gegaan den 19 july 1764. Pieter van de Wiele”*.

Molenaar van de Wiele en zijn familie hielden de molen op het Dalembolwerk lange tijd voor de helft in bezit. In 1840 verkocht de weduwe van Frans van de Wiele de halve molen aan de korenmolenaar Theodorus Heijmans,¹⁶¹) die nog geen jaar later de andere helft ook wist te verwerven.¹⁶²) Daarna kocht een koopman in Ter Aar de molen¹⁶³) en een paar jaar later werd de korenmolenaar Jan de Groot eigenaar.¹⁶⁴) Deze persoon deed de molen in 1865 voor f 3000 over aan de Werkendamse molenaar Arie van der Steenhoven¹⁶⁵) en daarna geraakte de molen in het bezit van een rentenier in Den Bosch.¹⁶⁶) De eigenaar verhuurde zijn windkorenmolen aan de molenaar Hendrik Stellaart voor een bedrag van f 500 per jaar.¹⁶⁷) Hoewel de huurtijd nog lang niet was verstreken ging de molen - die nog steeds geen naam had - in 1871 al weer in andere handen over. Het was de leerlooier Antonie Jacobus van de Water die hem voor f 6000 kocht onder voorwaarde, dat de huur aan molenaar Stellaart zou worden gecontinueerd.¹⁶⁸) Acht jaar later verwierf de laatstgenoemde persoon, die reeds geruime tijd op de molen werkzaam was, hem in eigendom en eerst dan is sprake van de windkorenmolen „De Hoop”.¹⁶⁹) De prijs die hij ervoor moest betalen was f 9000. Hij hield de molen tot in 1893 in bezit, waarna hij zijn zaken overdeed aan Teunis

Korenmolen „De Hoop” in al zijn glorie.

De korenmolen op Bastion VIII draagt een weinig originele naam. „De Hoop” is wellicht de meest voorkomende benaming van molens, waarin ligt opgesloten de verwachting van iets goeds: de Hoop op Bijstand van Boven, de Hoop op een betere wind, de Hoop op voorspoed.

Foto van de molenaar van korenmolens „De Hoop” met zijn knechten op de stelling en familie en bekenden op de voorgrond omstreeks 1890.

de Jong.¹⁷⁰⁾ Vijf jaar later verwisselde molen „De Hoop” weer van eigenaar; Adrianus Oskam kocht hem toen.¹⁷¹⁾ Hij was het die in 1900 een gasmotor van 18½ pk installeerde om bij windstille toch te kunnen werken.¹⁷²⁾ Nu kon hij zelf uitmaken wanneer hij graan wilde malen en was hij niet meer voor zijn broodwinning volledig afhankelijk van de wind. Het kwam dan ook voor, dat bij gunstige wind de molenaar en zijn knechts dag en nacht in touw waren om zo veel mogelijk van de wind te profiteren. Er werkten toentertijd drie mannelijke personen in de molen. Daarna kwam de molen in handen van Jan de Jager uit Asperen.¹⁷³⁾ In 1929 kocht Gilles van Beveren molen „De Hoop”.¹⁷⁴⁾ Hij bracht in de molen een rijmpje aan:

*Een molenaar is een grote dief
Van ieder zakje neemt hij zijn tarief
Al is het groot of is het klein
Hij neemt het zijn!*

In deze regels wordt het zgn. „scheppen” aan de kaak gesteld. Het was de molenaars vroeger toegestaan iets van het aangeboden graan achter te houden bij wijze van betaling in natura. Dit gebruik stond bekend als „scheppen” en kwam ook in Gorinchem voor. Het gebeurde wel, dat de molenaar te diep in de zak schepte en zijn mouw liet meehelpen, zodat meer graan werd genomen dan hem rechtens toekwam. Dat bezorgde de molenaars vaak een slechte naam.

Ten tijde van de Tweede Wereldoorlog - in 1941 - kwam een actie van de grond om de beide korenmolens die Gorinchem nog rijk was voor verder verval te behoeden. De burgemeester schreef in een pamflet o.m.: „*Thans dreigt er ernstig gevaar voor de twee laatste molens, die nog van Gorcum's roemrijk verleden getuigen. Voor hun behoud dient de geheele burgerij pal te staan. Nu nog bestaat er een kans, dat zij voor lange jaren bewaard kunnen blijven, wanneer zij eensdeels behoorlijk worden hersteld, anderdeels van het z.g. stroomlijnsysteem worden voorzien. Alleen met toepassing van laatstgenoemde methode immers zal er sprake kunnen zijn van een nuttig krachtwerktuig, dat den eigenaar een redelijk stuk brood verschaffen kan*”.¹⁷⁵⁾

Dank zij de gelden die door de burgerij waren bijeengebracht konden herstellingen aan de walkorenmolens worden uitgevoerd. Op 19 september 1942 werden de beide korenmolens met enig feestelijk vertoon weer in bedrijf gesteld. Tijdens een bombardement op 4 november 1944 explodeerden enkele bommen in de nabijheid van molen „De Hoop”. Ten gevolge van de trillingen scheurde toen het voegwerk van de molenromp los. Sederdien waterden de muren in, terwijl de zolders nagenoeg onbruikbaar waren. De eigenaar was niet in staat en ook niet bereid kostbare reparatiewerkzaamheden voor zijn rekening te nemen. Hij

huldigde het standpunt: Ik maal en de molen haalt mijn eindje wel. Dat was uiteraard geen waarborg voor behoud en daarom trad het gemeentebestuur in onderhandeling met de eigenaar om de molen over te nemen. In 1951 besloot de gemeenteraad tot aankoop van molen „De Hoop” voor een bedrag van f 10.000 en stelde f 5.000 beschikbaar voor herstel.¹⁷⁶⁾ Omdat de molenaar de molen vrij zou mogen blijven gebruiken, zou de koopsom voorlopig niet betaald hoeven te worden. De molen was bedrijfsvaardig, maar met stilstaande wieken, want in 1949 was een machinale maalinstallatie aangebracht, zodat de molenaar niet meer in de wieken hoefde te klimmen om de zeilen aan te brengen. Een kostbare restauratie volgde in 1965.

De „Gorcumsche molens”

Aan de Schelluinse Vliet - onder de rook van Gorinchem - staan twee wipwatermolens, waarvan er een staat op grondgebied van de gemeente Schelluinen en de ander op Gorinchems territorium. Vanouds stonden die molens bekend als de „Gorcumsche molens” en eerst in de 18de eeuw vonden de huidige benamingen Westmolen en Oostmolen ingang. Een van de twee molens is daar betrekkelijk kort vóór 1607 geplaatst, want in een akte van dat jaar is sprake van de „*nieuwe molen*”.¹⁷⁷⁾ Eerder waterde dat gedeelte van het Land van Arkel af op de Giessen.¹⁷⁸⁾ In het geval de pas aangelegde kade langs de Schelluinse Vliet water zou doorlaten moest een tweede molen worden opgericht, waarvan de stad Gorinchem 2/3 gedeelte van de kosten zou dragen en het hoogheemraadschap het resterende deel. Vermoedelijk is die tweede molen vrij spoedig daarna gebouwd.

In het metselwerk van de voorwaterloop van de Westmolen is een gedenksteen aangebracht, waarop het wapen van het hoogheemraadschap van het Land van Arkel is te zien, alsmede de navolgende tekst, die echter niet ongeschonden is:

IN DEN IARE ANNO EEN DUISEND SES

HONDERT SESTICH DRIE EN EEN

LYT CASPARIS VAN GROOTVELT VOOR DEES

GEVT DEN EERSTEN STEEN

Verscheidene woorden van de steen hebben te lijden gehad van de tand des tijds en zijn volkomen weggesleten. Hier en daar moest de tekst worden aangevuld, wat o.a. het geval is met het laatste woord van de eerste regel. Het ligt voor de hand, dat er EEN heeft gestaan, waardoor een niet ongebruikelijke rijmklank in het opschrift wordt gebracht. Door de optelsom te maken ontstaat 1664, welk jaartal ook voorkomt op de sluitsteen van de heul over de voorwaterloop. Dit jaartal slaat niet op de molen, maar op de aanleg van de goot, zoals op de gedenksteen uit-

Steen ter herinnering aan het feit, dat de 8-jarige Caspar van Grootvelt de eerste steen legde voor de voorwaterloop van de Westmolen. Het wapen is van het hoogheemraadschap van het Land van Arkel.

drukkelijk staat vermeld. Een ander bewijs is te vinden in de jaarrekening van de grote waardsman over 1664, waarin sprake is van „*de nieuwe steene geut onder een van de molens van dese polder*”.¹⁷⁹⁾ Geen wonder dat de grote waardsman van het Land van Arkel - de technisch ambtenaar van het hoogheemraadschap - dit feit in zijn jaarrekening noteerde. Als grote waardsman trad toentertijd op de Gorinchemse schout Johan van Grootvelt en het was zijn jongste zoon Caspar, die als achtjarige knaap de eer te beurt viel de eerste steen te mogen leggen voor de gemetselde goot, waarmee het overvloedige water van de polder langs de Westmolen werd afgevoerd om vervolgens met een door wind aangedreven schepad op de Schelluinse Vliet te worden geslagen. Het zal de eerste officiële daad zijn geweest van de jeugdige Caspar, die 18 jaar later zelf tot grote waardsman zou worden verkoren. De wipwatermolens sneuvelden ten tijde van het beleg van Gorinchem. Dank zij het dagboek van H. J. van Goudoever, welk geschrift al eerder ter sprake kwam, is bekend, dat de twee schepadwatermolens op 13 december 1813 opzettelijk werden verwoest: „*'s Morgens ten 7½ uur marcheerden ruim 1000 man in twee colonnen na buiten, de eene langs*

**PUBLIEKE
BESTEEDING,
VANEENEN NIEUWEN**

**WIND- WIP- WATER-
MOLEN**

VAN 92 à 94 VOETEN VLUGT,
OP HET STADHUISTE GORINCHEM

SCHOUT, HEEMRADEN, en
WAARDSMAN van den Bannen van
GORINCHEM, zijn voornemens,
publiek te Besteeden, op *Dingsdag*
den 8 *April* aanstaande, des voor-
middags te *elf* uren, op het Stad-
huis te *Gorinchem*:

Het Bouwen van eenen nieuwen WIND-WIP-
WATERMOLEN van 92 à 94 voeten vlucht, aan
de *Schelluinsedijk*, even buiten de Stad *Gorinchem*,
op de plaats, daar den door de *Franchen* verbranden
Watermolen gestaan heeft, met alle de Leve-
rancien daartoe benodigd.

Die daarin galling hebben komen ter plaatse en tre-
den voren, aanhuren de condities en doen hun voordeel.

Het bestek en teekening, liggen ter lezing en beziem-
ting bij de Molenaars *Balef* en van de *Directie* te *Gorinchem*,
bij wien nadere onderrigting te hebben is.

ZEGT HET VOORT.

Te Gorinchem, bij J. van der WAL,
Drukker voor het Land van Arkel.

Aankondiging van de openbare aanbesteding
van de bouw van de Oostmolen op 8 april
1817.

Onderbouw van een wipwatermolen met waterloop.

de Schelluinsedijk en de andere langs de kade. Hierop volgde een hevig muskettenvuur. Zij drongen door tot het dorp Schelluinen, van waar men een stier behorende aan een zeer oud man wegnam. Op deze expeditie wierden de beide Gorcumse watermolens afgebrand . . .”¹⁸⁰⁾

De schrijver vermeldt niet de aanleiding tot deze vernieling door Franse militairen, maar dat blijkt uit de notulen van het polderbestuur. Volgens deze bron lagen Pruisische troepen in Schelluinen en zij hadden boven in een der molens een vooruitgeschoven wachtpost ingericht en daarom gingen de molens in vlammen op.¹⁸¹⁾

Kort na het vertrek van de Franse troepen in 1814 al werd de Westmolen herbouwd door Klaas Stolk te Giessendam. Hij nam de bouw van de molen aan voor f 12.350.¹⁸²⁾ Drie jaar later volgde de wederopbouw van de Oostmolen, eveneens op de oude stenen voet. Deze molen werd gebouwd door Jan Sprangers, timmerman te Almkerk, voor een bedrag van f 15.700.¹⁸³⁾ De vlucht van deze molen was een voet groter dan die van de Westmolen.

De twee wipwatermolens waren uitgerust met houten molenroeden. Die zijn inmiddels vervangen door ijzeren. De vlucht van de Westmolen is tegenwoordig 25,35 m en die van de Oostmolen meet 25,60 m.¹⁸⁴⁾ Bij de Westmolen staat het jaartal 1814 in de windvaan en bij de Oostmolen

is het jaartal 1817 af te lezen van de windwijzer en van de borstnaald. Nog altijd staan deze twee pittoreske wipwatermolens langs de Schelluinse Vliet, maar sedert de ingebruikneming van het poldergemaal in het najaar van 1971 doen hun schepraderen geen dienst meer om het peil van het water in de polder op de vereiste hoogte te houden. Ze dienen als blikvangers voor de automobilisten die over de wegen langs Gorinchem snellen. De gemeente Gorinchem nam in 1973 de beide poldermolens over van het waterschap „De Overwaard” voor de symbolische prijs van f 1 per molen.¹⁸⁵⁾

De twee wipwatermolens aan de Schelluinse Vliet gefotografeerd omstreeks 1890; links de Westmolen en rechts de Oostmolen.

Besluit

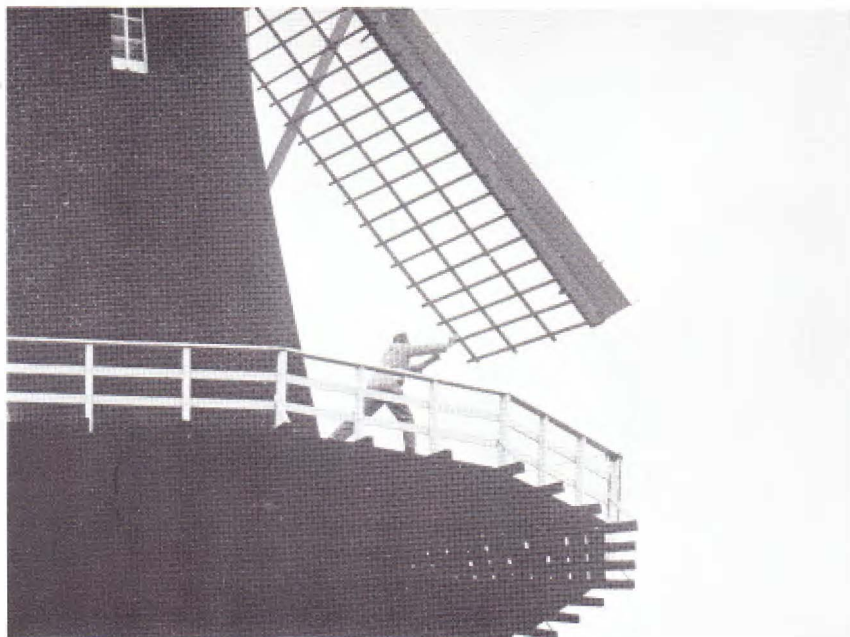
Deze studie over de molens van Gorinchem heeft wel het een en ander aan het licht gebracht. Het was mogelijk de toeneming en de teruggang van het aantal molens vast te stellen. Telde de stad in het midden van de 16de eeuw drie windmolens, sedert 1572 waren het er nog maar twee, waarna in 1594/95 het aantal weer op drie kwam. Het aantal molens liep daarna geleidelijk op tot tien stuks in de periode tussen 1766 en 1788. Door oorlogshandelingen, regressie van de economie en als gevolg van de voortschrijdende techniek - de uitvinding van de stoommachine, de verbrandingsmotor en de explosiemotor - verminderde het aantal: in 1788 waren er nog negen, in 1795 zeven, in 1814 zes, in 1877 vijf, in 1882 vier, in 1891 drie en sedert 1916 telt Gorinchem nog slechts twee windmolens. Rekent men de twee als de „Gorcumsche molens” bekend staande wipwatermolens aan de Schelluinse Vliet mee, dan dienen deze getallen met twee te worden verhoogd.

Door de publicatie van deze verhandeling zijn vele feiten aan de vergetelheid ontrukkt en sommige feilen rechtgezet. Zo kon de dikwijls geciteerde bewering als zou de windkorenmolen „Nooit Volmaakt” staande op het Bastion bij het Paardenwater gebouwd zijn in het jaar 1772 gevoegelijk naar het rijk der fabelen worden verwezen. Immers, die molen dateert van 1718 en daarmee is deze stenen korenmolen verreweg de oudste nog aanwezige molen in Gorinchem.

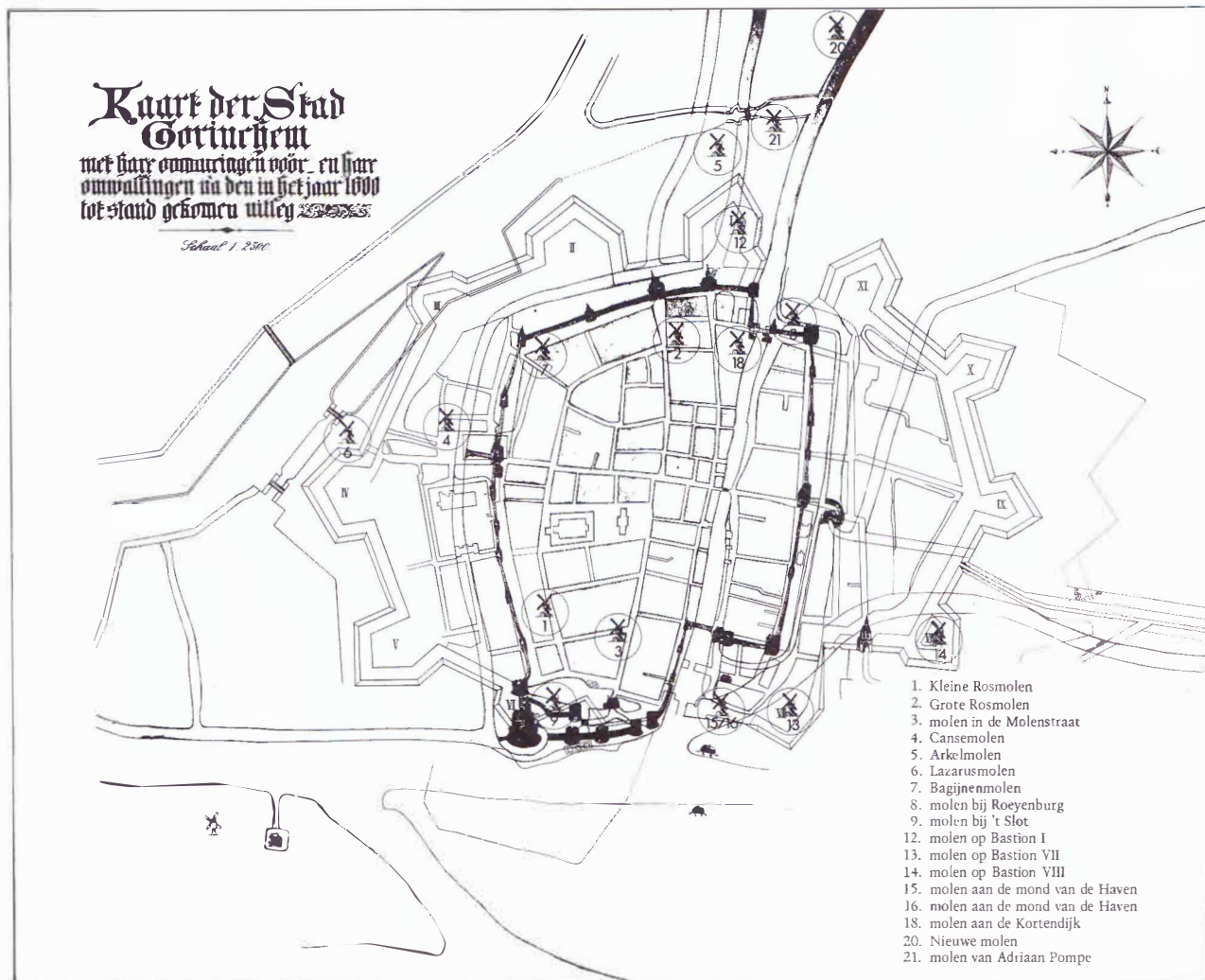
Gezicht op de Oostmolen en de Westmolen.

Zoals aangevoerd waren de molens aanvankelijk eigendom van de heer van Arkel, later kwamen ze in handen van de stedelijke overheid. In 1621 werden ze verkocht aan particulieren, maar. . . het lijkt wel of de geschiedenis zich herhaalt: in 1951 kocht de gemeente Gorinchem koren-molen „De Hoop” aan, in 1956 gevolgd door de aankoop van molen „Nooit Volmaakt” en in 1973 van de beide wipwatermolens. Dit geschiedde niet uit economische overwegingen, maar met de bedoeling de molens voor verval te behoeden. Daarom ook volgde in 1965 een kostbare restauratie van de beide gemeentelijke walmolens. De werkzaamheden uitgevoerd aan molen „Nooit Volmaakt” overschreden ruimschoots een bedrag van f 45.000, terwijl de restauratie van molen „De Hoop” een investering betekende van meer dan f 26.000. Zeker voor molens geldt het oude gezegde: Rust roest! Om de molens op de beste wijze in stand te houden ging het gemeentebestuur over tot de aanstelling van een stadsmolenaar, welke functionaris werd belast met de dagelijkse zorg voor de molens en die de wieken geregeld moest laten draaien. Hiertoe werd aangesteld de vroegere molenaar van molen „De Hoop” G. van Beveren, die kon bogen op een ruime ervaring op het gebied van molens.¹⁸⁶⁾

De stadsmolenaar A. D. van der Plas in actie op molen „De Hoop”.

Mede aan de ingrijpende restauraties is het te danken, dat Gorinchem nog een tweetal korenmolens op zijn wallen heeft. Hadden die molens eens een nuttige industriële functie van levensbelang, de vooruitgang van de techniek achterhaalde het economisch nut. Thans echter zijn de beide hoge stenen stellingmolens louter als monument niet meer uit het stadsbeeld weg te denken en ook de wipwatermolens zijn gepromoveerd tot monumenten in het landschap.

W. F. Emck en W. P. C. Colthoff stelden in 1922 een kaart samen, waarop de middeleeuwse ommuring van Gorinchem staat aangegeven, alsmede de in de jaren vóór 1600 opgeworpen omwalling. Op die kaart zijn de standplaatsen van de molens, die in Gorinchem hebben gestaan en nog staan, aangegeven.

Overzicht van de molens in Gorinchem

naam	plaats	functie
Kleine Rosmolen	Boerenstraat	korenmolen
Grote Rosmolen	Arkelstraat	korenmolen
molen in de Molenstraat	Molenstraat	korenmolen
Cansemolen	bij Melkpad	korenmolen
Arkelmolen	bij Bastion I	korenmolen
Lazarusmolen	bij Kanselpoort	korenmolen
Bagijnenmolen, later Brouwersmolen	bij Bagijnenwalstraat	korenmolen, moutmolen, runmolen
molen bij Roeyenburg	bij Vijfde Uitgang	korenmolen
molen bij 't Slot, later Pelmolen	Bastion VI	korenmolen, pletmolen, pelmolen
Oostmolen (of Westmolen?)	aan Schelluinse Vliet	poldermolen
Westmolen (of Oostmolen?)	aan Schelluinse Vliet	poldermolen
molen op Bastion I, later „Nooit Volmaakt”	Bastion I	korenmolen
molen op Bastion VII, later oliemolen „Nooit Volmaakt”	Bastion VII	runmolen, oliemolen
molen op Bastion VIII, later „De Hoop”	Bastion VIII	korenmolen
molen aan de mond van de Haven	Altenawal	volmolen
molen aan de mond van de Haven, later oliemolen „De Eendracht”	Altenawal	runmolen, oliemolen
Paltrok	Arkelsedijk	houtzaagmolen, trasmolen
molen aan de Kortendijk, later „De Phoenix”	Kortendijk	houtzaagmolen
Parkmolen	Arkelsedijk	houtzaagmolen, papiermolen
Nieuwe molen	Arkelsedijk	houtzaagmolen
molen van Adriaan Pompe	Arkelsedijk	houtzaagmolen

type	opgericht	afgebroken of buiten werking gesteld
rosmolen	vóór 1543	1672
rosmolen	vóór 1543	circa 1840
standermolen?	vóór 1352	1412?
standermolen	vóór 1543	1572
standermolen	vóór 1543	circa 1575
standermolen	vóór 1543	circa 1575
standermolen	circa 1575	1657
standermolen	circa 1575	circa 1610
standermolen, stellingmolen	circa 1595	1877
wipwatermolen	circa 1605	
wipwatermolen	circa 1610	
standermolen, ronde belt molen, ronde stellingmolen	circa 1610	
standermolen, achtkante bovenkruier	1612	1891
standermolen, ronde stellingmolen	1634	
standermolen?	1641	1657
achtkante bovenkruier	1657	1916
paltrok	1671	1788
achtkante bovenkruier	1702	1882
paltrok?	1706	1814
paltrok?	circa 1725	1795
paltrok?	1766	1795

Bronvermelding

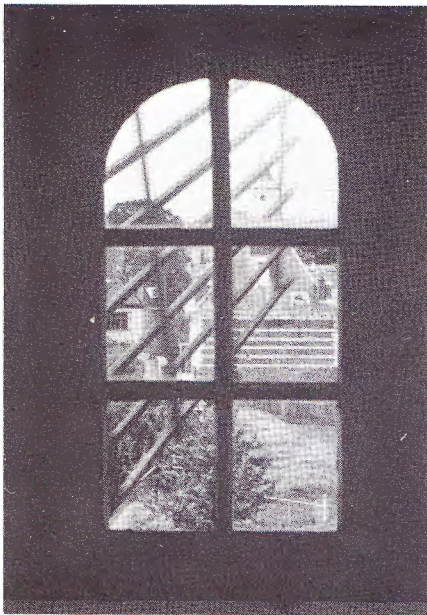
1. A. Kemp. Leven der doorluchtige heeren van Arkel ende jaar-beschrijving der stad Gorinchem enz. Gorinchem, 1656; blz. 80 (drukfout: 1362 moet zijn 1352).
2. stadsarch., inv. nr. 394; ook: H. Bruch. Middeleeuwsche rechts-bronnen van Gorinchem, nr. 97.
3. Kemp. blz. 299.
4. stadsarch., inv. nr. 594; ook Bruch. nr. 98 B.
5. stadsarch., inv. nr. 595; ook Bruch. nr. 98 C.
6. stadsarch., inv. nr. 597; ook Bruch. nr. 98 D.
7. stadsarch., inv. nr. 319, fol. 87 e.v.; ook Bruch. nr. 98 E.
8. stadsarch., inv. nr. 600; ook Bruch. nr. 98 F.
9. stadsarch., inv. nr. 598; ook Bruch. nr. 98 H.
10. stadsarch., inv. nr. 601; ook Bruch. nr. 98 K.
11. C. van Zomeren. Beschrijvinge der stadt Gorinchem en Landen van Arkel enz. Gorinchem, 1755; blz. 358.
12. stadsarch., inv. nr. 599; ook Bruch. nr. 98 L.
13. stadsarch., inv. nr. 596; ook Bruch. nr. 98 M.
14. stadsarch., inv. nr. 614, fol. 7 v.
15. stadsarch., inv. nr. 614, fol. 177.
16. stadsarch., inv. nr. 614, fol. 177.
17. aanwezig in het museum „Dit is in Bethlehem” te Gorinchem.
18. stadsarch., inv. nr. 614, fol. 13 v.
19. stadsarch., inv. nr. 614, fol. 13 v.
20. stadsarch., inv. nr. 614, fol. 21 v.
21. stadsarch., inv. nr. 614, fol. 54 v.
22. stadsarch., inv. nr. 614, fol. 13.
23. stadsarch., inv. nr. 614 fol. 55.
24. stadsarch., inv. nr. 614, fol. 61.
25. stadsarch., inv. nr. 614, fol. 177.
26. stadsarch., inv. nr. 614, fol. 171.
27. stadsarch., inv. nr. 614, fol. 7 v.
28. stadsarch., inv. nr. 614, fol. 184 v.
29. stadsarch., inv. nr. 614, fol. 20 v.
30. stadsarch., inv. nr. 614, fol. 106.
31. stadsarch., inv. nr. 596; ook Bruch. nr. 98 M.
32. stadsarch., inv. nr. 602-612; ook Bruch. nr. 98 N.
33. stadsarch., inv. nr. 1415, fol. 10 v.
34. stadsarch., inv. nr. 1416, fol. 13.
35. stadsarch., inv. nr. 1416, fol. 13 v.
36. stadsarch., inv. nr. 1416, fol. 63.
37. stadsarch., inv. nr. 1416, fol. 65 v.

38. stadsarch., inv. nr. 1417, fol. 10.
39. A. Kemp. blz. 128.
40. A. J. Busch. Van een oud gasthuis tot 't Nieuwe Gasthuis. Gorinchem, (1972); blz. 2.
41. stadsarch., inv. nr. 1425, fol. 1 v.
42. stadsarch., inv. nr. 5, blz. 69.
43. stadsarch., inv. nr. 1420, fol. 38 en 38 v.
44. stadsarch., inv. nr. 4, fol. 73.
45. stadsarch., inv. nr. 1418, fol. 9 v.
46. stadsarch., inv. nr. 1420, fol. 10.
47. stadsarch., inv. nr. 325.
48. stadsarch. inv. nr. 5, blz. 287.
49. stadsarch., inv. nr. 5, blz. 274.
50. rechterlijk arch., inv. nr. F-XIV-300, blz. 92.
51. vgl. Busch. De Gorcumse magazijnen van het hoogheemraadschap het Land van Arkel. In: Onze Streekhistorie IV; Ameide, 1977.
52. stadsarch., inv. nr. 1427, fol. 1 v.
53. rechterlijk arch., inv. nr. F-XIV-300, blz. 249.
54. vgl. Zuid-Hollands Molenboek; Alphen a/d Rijn 1961. inventarisatienr. 189.
55. rechterlijk arch., inv. nr. F-XIV-300, blz. 249.
56. rechterlijk arch., inv. nr. F-XIV-300, blz. 300.
57. rechterlijk arch., inv. nr. F-XIV-300, blz. 300.
58. rechterlijk arch., inv. nr. F-XIV-300, blz. 303.
59. stadsarch., inv. nr. 47, fol. 225.
60. rechterlijk arch., inv. nr. 348, blz. 31.
61. stadsarch., inv. nr. 47, fol. 77.
62. stadsarch., inv. nr. 6, blz. 66 en 76.
63. stadsarch., inv. nr. 6, blz. 251.
64. stadsarch., inv. nr. 6, blz. 244.
65. stadsarch., inv. nr. 6, blz. 245; inv. nr. 48, nr. 19.
66. stadsarch., inv. nr. 48, nr. 100.
67. stadsarch., inv. nr. 6, blz. 246.
68. gemeentearch., inv. nr. H 31 - 94, fol. 100.
69. rechterlijk arch., inv. nr. 364, blz. 52.
70. stadsarch., inv. nr. 7, fol. 140.
- 70^a) J. den Hoed. De domeinmolens in het graafschap Buren. In: Gelders Molenboek. Zutphen, 1968; blz. 36.
71. rechterlijk arch., inv. nr. 385, fol. 84.
72. rechterlijk arch., inv. nr. 408, fol. 41 v.
73. stadsarch., inv. nr. 11, fol. 83.
74. stadsarch., inv. nr. 113, fol. 228 v.

75. stadsarch., inv. nr. 114, fol. 97.
76. stadsarch., inv. nr. 1449, fol. 2 v.
77. stadsarch., inv. nr. 1447, fol. 4.
78. stadsarch., inv. nr. 4451, fol. 19.
79. stadsarch., inv. nr. 114, fol. 145 v.
80. rechterlijk arch., inv. nr. 427, fol. 27.
81. rechterlijk arch., inv. nr. 419, fol. 53 v.
82. rechterlijk arch., inv. nr. 426, fol. 18.
83. stadsarch., inv. nr. 114, fol. 244 v.
84. rechterlijk arch., inv. nr. 427, fol. 27.
85. stadsarch., inv. nr. 8, fol. 78 v.
86. stadsarch., inv. nr. 114, fol. 162.
87. rechterlijk arch., inv. nr. 419, fol. 66 v.
88. not. arch., inv. nr. 4068; 25 aug. 1701.
89. C. van Zomeren. blz. 469.
90. id. voor blz. 9.
91. rechterlijk arch., inv. nr. 424, fol. 19 e.v.
92. stadsarch., inv. nr. 114, fol. 206 v.
93. not. arch., inv. nr. 4143; 1 feb. 1724.
94. rechterlijk arch., inv. nr. 3, fol. 116.
95. rechterlijk arch., inv. nr. 646, fol. 148.
96. rechterlijk arch., inv. nr. 640, juni 1737.
97. rechterlijk arch., inv. nr. 646, fol. 148 en 168.
98. rechterlijk arch., inv. nr. 455, fol. 122 v.
99. rechterlijk arch., inv. nr. 454, fol. 106.
100. rechterlijk arch., inv. nr. 455, fol. 109 v., 122, 134 en 134 v.
101. rechterlijk arch., inv. nr. 476, fol. 5.
102. rechterlijk arch., inv. nr. 479, fol. 47 v en inv. nr. 485, fol. 15.
103. rechterlijk arch., inv. nr. 476, fol. 5.
104. stadsarch., inv. nr. 124, fol. 64.
105. rechterlijk arch., inv. nr. 506, fol. 52 v.
106. stadsarch., inv. nr. 123, fol. 200.
107. rechterlijk arch., inv. nr. 513, fol. 1.
108. gemeentearch., inv. nr. H 22-15; 14 apr. 1814.
109. stadsarch., inv. nr. 82, fol. 236 v; foutieve datering (25 jan.).
110. rechterlijk arch., inv. nr. 506, fol. 52 v.
111. rechterlijk arch., inv. nr. 520, fol. 18 v.
112. gemeentearch., inv. nr. H 22-15; apr. 1814.
113. D. de Graaff. Verhaal betrekkelijk het beleg, bombardement en de overgave van Gorinchem in den winter van 1813 en 1814. Gorinchem, van der Wal, 1814; blz. 170.
114. stadsarch., inv. nr. 13, fol. 107.

115. stadsarch., inv. nr. 117, fol. 140.
116. gemeentearch., inv. nr. H. 22-15; 13 apr. 1814.
117. not. arch., inv. nr. 4447 A, nr. 199.
118. not. arch., C. G. Boonzajer, 1850 nr. 106.
119. not. arch., C. G. Boonzajer, 1853 nr. 98.
120. not. arch., M. F. Boonzajer, 1873 nr. 4679.
121. not. arch., M. F. Boonzajer, 1864 nr. 2524.
122. Nieuwe Gorinchemsche Courant 29 dec. 1877.
123. gemeentearch., H 34-1, 1877 nr. 42.
124. stadsarch., inv. nr. 27 A, fol. 3 v.
125. not. arch., inv. nr. 4529, nr. 7.
126. not. arch., W. J. U. van Roosendaal, 1881 nr. 5919.
127. rechterlijk arch., inv. nr. 514, fol. 46.
128. stadsarch., inv. nr. 2334, fol. 90.
129. mededeling gemeentearchivaris van Amersfoort.
130. rechterlijk arch., inv. nr. 518, fol. 16.
131. stadsarch., inv. nr. 81, fol. 41.
132. stadsarch., inv. nr. 77, fol. 4 v.
133. gemeentearch., inv. nr. H 31-78, 1967 nr. 1475.
134. not. arch., inv. nr. 4444 A, nr. 140.
135. not. arch., inv. nr. 4451, nr. 83.
136. not. arch., L. G. van Aken, 1859 nr. 108.
137. not. arch., M. F. Boonzajer, 1886 nr. 8497.
138. gemeentearch., inv. nr. H 31-71, 1891 nr. 488.
139. rechterlijk arch., inv. nr. 466, fol. 6 v.
140. stadsarch., inv. nr. 123, fol. 99 v.
141. not. arch., inv. nr. 4309, nr. 44.
142. not. arch., L. G. van Aken, 1859 nr. 108.
143. not. arch., M. F. Boonzajer, 1873 nr. 4679.
144. not. arch., M. F. Boonzajer, 1881 nr. 7036, fol. 22.
145. Nieuwe Gorinchemsche Courant 9 juli 1916.
146. gemeentearch., inv. nr. H 31-71, 1916 nr. 1172.
147. Bibliotheek Oud-Gorcum nr. 518.
148. stadsarch., inv. nr. 121, fol. 15.
149. Algemeen Rijksarchief, arch. van Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland en West-Friesland, inv. nr. 3068, fol. 53 en 54.
150. stadsarch., inv. nr. 123, fol. 54v.
151. not. arch., inv. nr. 4341 nr. 88.
152. not. arch., inv. nr. 4460 A nr. 174.
153. not. arch., M. F. Boonzajer, 1857 nr. 941.
154. not. arch., M. F. Boonzajer, 1857 nr. 1014.
155. not. arch., M. F. Boonzajer, 1869 nr. 3666, fol. 5.

156. not. arch., M. F. Boonzajer, 1887 nr. 8833.
157. not. arch., W. Maaskant, 1890 nr. 255.
158. gemeentearch., inv. nr. H 31-71, 1887 nr. 1025.
159. gemeentearch., inv. nr. H 31-71, 1895 nr. 113.
160. notulen gemeenteraad 17 aug. 1956, nr. 19.
161. not. arch., inv. nr. 4403 nr. 33.
162. not. arch., inv. nr. 4539 nr. 44.
163. not. arch., C. G. Boonzajer, 1853 nr. 132.
164. not. arch., M. F. Boonzajer, 1865 nr. 2872, fol. 3.
165. not. arch., M. F. Boonzajer, 1865 nr. 2880.
166. not. arch., W. J. U. van Roosendaal, 1871 nr. 2180, fol. 1.
167. not. arch., W. J. U. van Roosendaal, 1871 nr. 2180, fol. 2.
168. not. arch., W. J. U. van Roosendaal, 1871 nr. 2180.
169. not. arch., W. J. U. van Roosendaal, 1879 nr. 4819.
170. not. arch., W. J. U. van Roosendaal, 1893 nr. 11417.
171. Nieuwe Gorinchemsche Courant 8 mei 1898.
172. gemeentearch., inv. nr. H 31-62, 1900, fol. 112.
173. kadastrale legger, art. 4233 nr. 1.
174. kadastrale legger, art. 5880 nr. 1.
175. Gorcum's stadsbeeld in gevaar; steunt de actie tot behoud der Gorcumsche molens! 11 dec. 1941.
176. notulen gemeenteraad 26 januari 1951, nr. 21.
177. arch. polder De Banne van Gorinchem en Kwakernaat, inv. nr. 41.
178. gemeentearch., inv. nr. H 31-94, fol. 318.
179. arch. hoogheemraadschap van de Alblasserwaard c.a., inv. nr. 1227. rek. 1664 fol. 12.
180. Koninklijke Bibliotheek Den Haag, Dagverhaal van het voorgevalene binnen Gorinchem gedurende het beleg van gemelde stad zedert den 17 november 1813 door H. J. van Goudoever, fol. 12 v.
181. arch. polder De Banne van Gorinchem en Kwakernaat, inv. nr. 1, fol. 38.
182. arch. polder De Banne van Gorinchem en Kwakernaat, inv. nr. 35, fol. 28.
183. arch. polder De Banne van Gorinchem en Kwakernaat, inv. nr. 1, fol. 40.
184. Zuid-Hollands Molenboek, blz. 136 en 267.
185. notulen gemeenteraad 30 maart 1973, nr. 25.
186. notulen gemeenteraad 28 april 1965, nr. 12.

Uitzicht vanuit molen „De Hoop” op de Dalempoort.

Historische Vereniging „Oud-Gorcum”

„Oud-Gorcum” werd opgericht in 1909, met de bedoeling een organisatie te vormen, die zou opkomen voor nog aanwezige historische elementen in de stad. De vereniging, die nu ongeveer 300 leden telt, heeft ten doel de belangstelling voor het verleden van de stad te wekken, en onderzoek te doen op historisch gebied. Door middel van lezingen en excursies tracht men dit doel te bereiken.

De vereniging beheert het enige museum van de stad, gevestigd in het aan de Gasthuisstraat gelegen pand „Dit is in Bethlehem”.

Inlichtingen bij de Historische Vereniging „Oud-Gorcum”, Postbus 230, Gorinchem.

Nederlandse Jeugdbond ter Bestudering van de Geschiedenis

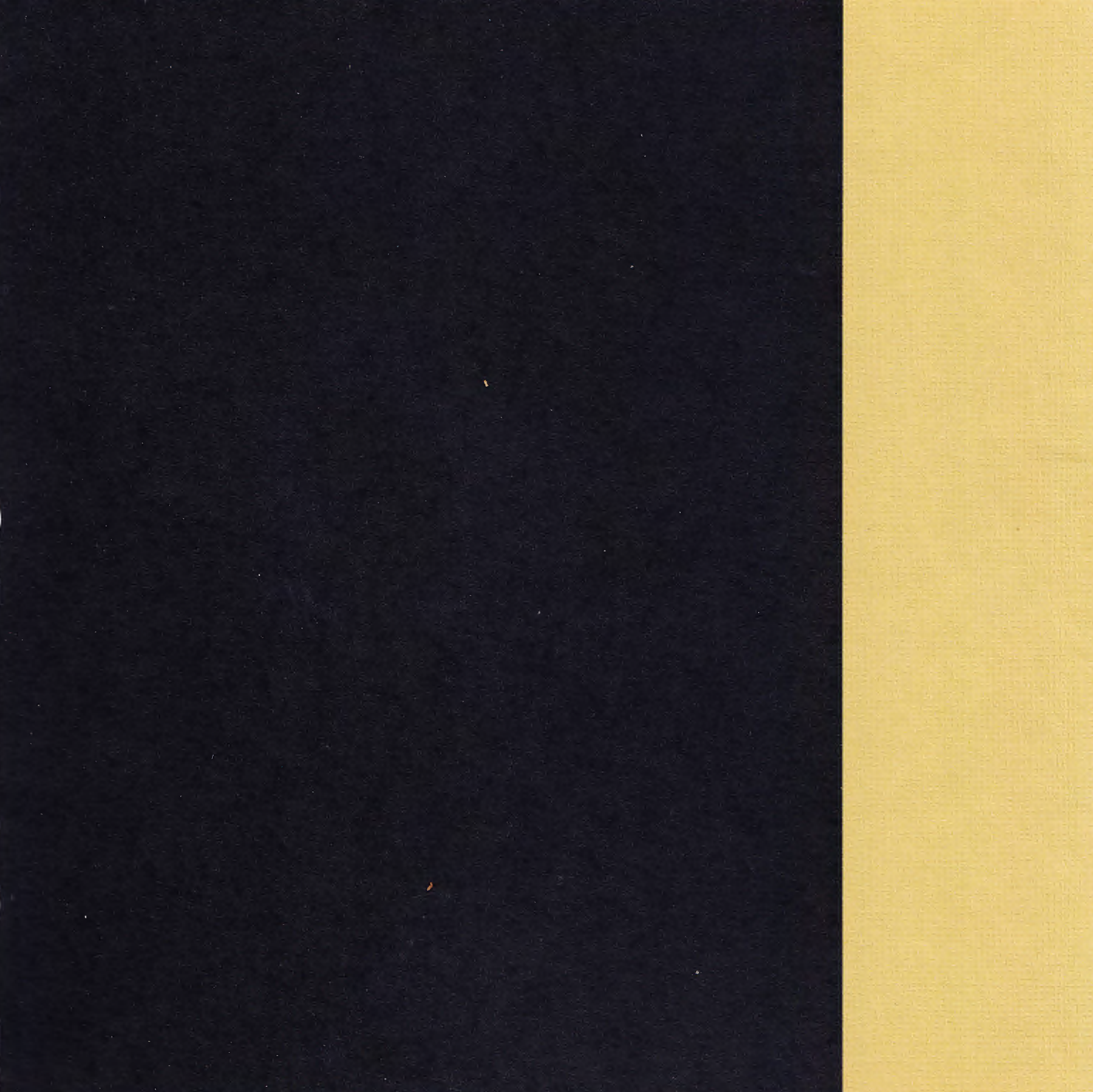
Deze vereniging heeft over het gehele land verspreid een 25-tal afdelingen. Een ervan is in Gorinchem gevestigd. De leden van de NJBG zijn jongeren tussen 12 en 25 jaar, die zich actief bezighouden met de bestudering van de geschiedenis. De NJBG-afdeling Gorinchem en omstreken organiseert lezingen, opgravingen, excursies, thema-avonden, en brengt een eigen blad uit, Scriptum Caspingium. Inlichtingen over de komende activiteiten en lidmaatschap zijn te verkrijgen bij NJBG, postbus 132, Gorinchem, of NJBG, Postbus 378, Utrecht (landelijk secretariaat).

Colofon

„Molens in Gorinchem” werd in opdracht van uitgeverij De Mandarijn te Gorinchem in 1978 gezet uit de letter Lectura en gedrukt bij drukkerij Loevestein te Woudrichem en gebrocheerd bij binderij Van Hees te Zaltbommel.

De reproducties die in het boek voorkomen zijn vervaardigd naar originele afbeeldingen aanwezig bij de gemeentelijke archiefdienst van Gorinchem, met uitzondering van de grafzerk te Schoonhoven op blz. 15 en van de aanbesteding van de Oostmolen op blz. 51, waarvan de originelen respectievelijk berusten bij het streekarchivariaat van de Krimpenerwaard en het hoogheemraadschap Groot-Alblasserwaard.

De foto's voorkomende op de blz. 44, 45, 46, 47, 50, 51, 53, 54 en 63 werden gemaakt door Roel Kimpe te Gorinchem; het omslagontwerp en de vormgeving zijn van de hand van Paul Burg te Rotterdam.

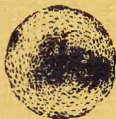

Van molens is altijd een grote aantrekkingskracht uitgegaan, ook op de mens van deze tijd. Windmolens zijn inderdaad imposante bouwwerken en als men dan bedenkt, dat met behulp van dergelijke werktuigen polders zijn drooggelegd en granen en andere produkten werden gemalen, dan krijgt men onwillekeurig eerbied voor hetgeen vorige generaties met behulp van molens wisten te bereiken.

Hoewel er over molens heel wat is geschreven, is over de Gorcumse molens slechts weinig gepubliceerd. Het eerste deel van deze reeks historische publikaties over Gorinchem is gewijd aan de geschiedenis van de molens van Gorinchem, niet alleen de beide korenmolens die nu nog op de wallen staan, maar over alle molens die de stad heeft gekend.

Een gemakkelijke opgave was het niet, omdat bijna alle gegevens moesten worden ontleend aan archieven, zodat intensief speurwerk noodzakelijk was. Hierbij zijn vele feiten aan het licht gekomen en aan de vergetelheid ontrukkt.

De auteur, gemeentearchivaris van Gorinchem, heeft reeds veel gepubliceerd over de geschiedenis van de stad.

Uitgeverij De Mandarijn / Gorinchem